

บทที่ ๔

ผลของการจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดินสมัยรัตนโกสินทร์

จากการศึกษาพบว่า แนวคิดหลักในการบริหารราชการแผ่นดินสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สามารถแบ่งออกได้ ๒ แนวคิดด้วยกัน คือ แนวคิดด้านการปกครองและแนวคิดด้านการจัดกำลังคน ซึ่งแนวคิดทั้ง ๒ ประการนี้ส่งผลทำให้ระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ดังนี้

ผลของการจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดิน

การจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ลักษณะที่พระมหากษัตริย์ ทรงแต่งตั้งอัครมหาเสนาบดี ทำให้เกิดผลโดยตรง คือ อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจในการปกครองมาก สามารถเข้าไปแทรกแซงกิจการทุกอย่าง ซึ่งจากผลโดยตรงนี้ ก่อให้เกิดผลต่อเนื่อง ๒ ประการ คือ การทำทนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และการบังคับบัญชาทั่วร่างกายที่กัน ดังนี้

ผลโดยตรง คือ อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจในการปกครองมาก ดังได้กล่าวรายละเอียดในบทที่ ๓ แล้วว่า สมุหพระกลาโหมจัดการด้านการทหารและสมุหนายกจัดการด้านพลเรือน โดยจัดการภายในท้องที่บังคับบัญชานั้น แต่ในทางปฏิบัติโดยแท้จริงแล้ว การจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ไม่สามารถแบ่งแยกส่วนราชการทหารและพลเรือนออกได้อย่างเด็ดขาดจากกัน ตามแห่งทั้งสองนี้เปรียบเสมือน "สมุหบัญชีที่จะรวบรวมจำนวนคนฝ่ายพลเรือนคนหนึ่งและฝ่ายทหาร

คนหนึ่งเท่านั้น" ๑

อำนาจหน้าที่ของอัครมหาเสนาบดีทั้งสอง มีความแตกต่างกันเล็กน้อย จากการศึกษาพบว่า ผลของการจัดการปกครอง ทำให้อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจหน้าที่ที่เหมือนกัน ๔ ประการ ดังนี้

๑. การตระเตรียมกองทัพและเป็นแม่ทัพยามเกิดสงคราม หรือ เหตุการณ์ไม่สงบ การตระเตรียมกองทัพและเป็นแม่ทัพออกรบนั้น เป็นภาระหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก เนื่องจากทั้งสอง ต่างก็มีหน้าที่ควบคุมกำลังคนและปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ตามพื้นที่ซึ่งกำหนดไว้ ดังนั้น จึงสามารถจะเกณฑ์ผู้คนและจัดตั้งเป็นกองทัพได้ ^๒ เมื่อเกิดสงครามขึ้น มุลนายที่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก จะออกไปเกณฑ์กำลังคนเพื่อเตรียมตัวออกไปรบทัพจับศึกเหมือนกันทั้งทหารและพลเรือน กำลังไพร่พลจะแยกย้ายไปขึ้นอยู่กับกองทัพต่าง ๆ เช่น ทัพหน้า ทัพหลวง หรือบางครั้งก็เป็นกองทัพอิสระที่มีเจ้าเมืองหรือเจ้าประเทศราชเป็นผู้ควบคุม กองทัพเองบ้าง เป็นผู้ช่วยราชการทัพบ้าง เป็นปลัดทัพบ้าง เป็นต้นแม่ทัพใหญ่ส่วนมากจะเป็นสมุหพระกลาโหม เช่น เจ้าพระยามหาเสนา ในรัชกาลที่ ๑ เป็นต้น แต่ก็มีปรากฏในหลายครั้งหลายคราวด้วยกันที่สมุหนายกรับหน้าที่เป็นแม่ทัพเองเช่น เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ในรัชกาลที่ ๓ เป็นแม่ทัพใหญ่เมื่อคราวทำสงครามกับญวนในดินแดนเขมร ^๓ เจ้าพระยาภูธราภัย

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ข้าราชการปกครองแผ่นดิน". ประวัติศาสตร์และการเมือง. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ๒๕๑๘) หน้า ๑๒๗ - ๑๒๘.

๒ สุกัญญา บารุงสุข. อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์. หน้า ๕๓.

๓ กรมศิลปากร. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒, หน้า ๑๓๐

(นุช บุญรัตนพันธุ์) เป็นแม่ทัพใหญ่ไปปราบหลวงพระบาง เมื่อ จ.ศ.๑๒๗๗ ๔ เป็นต้น

สำหรับการเตรียมยุทธสัมภาระและการดูแลกองทัพนั้น เป็นหน้าที่ของสมุหนายก ที่จะต้องเตรียมอาวุธยุทธภัณฑ์ ยานพาหนะ เสบียงอาหารและเวชภัณฑ์ต่าง ๆ ด้วย สมุหนายก จะต้องแจ้งไปยังหัวเมืองให้เตรียมพร้อมและหมั่นตรวจตรายุทธสัมภาระ เหล่านี้อยู่เสมอ ๕

๒. หน้าที่ในการควบคุมไพร่ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกต้องรู้บัญชีจำนวนไพร่ที่อยู่ในกรมกองและหัวเมืองในสังกัด มีอำนาจพิจารณาหักจ่าหน้าไพร่ในกรมกองและหัวเมืองต่าง ๆ ว่าไพร่ลดลงเนื่องจากชรา พิกัด เสียสติหรือตาย เป็นจำนวนเท่าใด รับผิดชอบการสักเลก ทับบัญชีไพร่ตามหัวเมืองในสังกัด ออกหมายเกณฑ์ราชการไพร่ ทั้งการเกณฑ์แรงงานและส่วย สิ่งของ พิจารณาตัดสินคดีความวิวาทเรื่องไพร่ เช่น บัญชาการแย่งชิงไพร่ระหว่างกรมกองหรือหัวเมืองในสังกัดหรือกับกรมกองหัวเมืองอื่นนอกสังกัด รวมทั้งดูแลมิให้มูลนายกดขี่ไพร่และป้องกันมิให้ไพร่ระส่ำระสายสูญหายไป ๖ เมื่อยามสงบสมุหนายกก็สามารถเกณฑ์ไพร่เหล่านี้เป็น

๔ สุตดา เพียรธัญกรณ์, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๕๖.

๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

๖ สุกัญญา บารุงสุข, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๖๔.

แรงงานในการซ่อมแซมและทำนุบำรุงกิจการต่าง ๆ ของหลวง เช่น การก่อสร้างวัดวาอาราม ขุดคลอง ทำถนน ก่อกำแพงเมือง สร้างบ่อนปรการ สร้างพระราชวังและวังเจ้านาย ฯลฯ เป็นต้น^๗ แต่ในยามสงคราม สมุหพระกลาโหมก็สามารถเรียกหมายเกณฑ์ไพร่เหล่านี้เข้ามาเป็นทหารได้เช่นเดียวกัน

วิธีการควบคุมไพร่เหล่านี้ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกไม่ได้ทำโดยตรง หากควบคุมผ่านมูลนายของไพร่ไปตามลำดับ ไพร่จะรวมกันเป็นหมู่ย่อย ๆ มีหัวหน้าคุมคนหนึ่ง จากหมู่เล็ก ๆ หลายหมู่ รวมกันเป็นหมวดเป็นกอง อยู่ภายใต้บังคับบัญชาของนายหมวด นายกอง หัวหน้าหมู่ นายหมวด นายกองเหล่านี้จัดว่าเป็นมูลนายระดับล่างอยู่ใกล้ชิดกับไพร่มากที่สุด นายหมวดนายกองจะสังกัดต่อ เจ้ากรม ปลัดกรม ขุนนางในกรม เจ้าเมือง ผู้ช่วย หรือปลัดแลกรมการอื่น ๆ ซึ่งถือว่าเป็นมูลนายระดับสูงขึ้นอีกทอดหนึ่ง มูลนายระดับสูงนี้อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาของสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ในการสั่งราชการ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกจะสั่งผ่านมูลนายระดับสูงลงไปยังมูลนายระดับล่าง ไปถึงไพร่ ในทางตรงเดียวกัน การรายงานข้อราชการหรือร้องเรียนหรือการส่งส่วยก็จะ เป็นไปตามลำดับชั้นตอนเช่นนี้ จากไพร่ไปยังมูลนายระดับล่างผ่านขึ้นไปยังมูลนายที่เหนือกว่าจนถึงสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๗ สุดา เพียรธัญภรณ์, อาณาจักรล้านนาและบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๐๒.

จะเห็นได้ว่าในการควบคุมไพร่ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกจะต้องอาศัยความร่วมมือจากขุนนางอื่น ๆ ทั้งในระดับล่างและระดับสูง สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกอาจจะสามารถควบคุมไพร่ในกรมที่ตั้งในราชธานีและหัวเมืองในเขตวงราชธานี โดยผ่านขุนนางของไพร่เหล่านั้นได้อย่างใกล้ชิด ทั้งนี้เนื่องจาก อำนาจของสมุหพระกลาโหมในบริเวณแถบนี้ มีความมั่นคงและการคมนาคมติดต่อทำได้สะดวกรวดเร็ว จะเห็นได้จากการที่หัวเมืองชั้นในของกรมพระกลาโหมกินอาณาบริเวณตั้งแต่ไชยา ชุมพรจนถึงเพชรบุรีและกาญจนบุรี ^๘ จะเห็นได้ว่าการสั่งการกะเกณฑ์หัวเมืองเหล่านี้ เป็นไปอย่างเฉียบขาดกว่าหัวเมืองชั้นนอก เช่น การเกณฑ์ช่างทอง ช่างเขียน มาใช้งานพระบรมศพ รัชกาลที่ ๓ สมุหพระกลาโหมสั่งเจ้าเมืองเพชรบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี นครเขื่อนขันธ์และบพูนธานีให้สืบหาช่างทองช่างเขียน ซึ่ง "จะมีอยู่ตามแขวงอำเภอบ้านเมืองมากน้อยเท่าใด จะเบนเข้าเจ้าบ่าวนายแห่งใด ๆ ก็ให้ท้าวบุญชัยส่งตัวช่างเขียน ช่างทองให้กรมการคุมเข้าไปส่ง ณ กรุงเทพฯ ให้สิ้นเชิงอย่างให้พวกช่างทองช่างเขียน หลงเหลืออยู่แต่คนหนึ่ง เบนอันชายทีเดียว" ^๕ แต่สำหรับหัวเมืองชั้นนอก นครศรีธรรมราช สงขลาและพัทลุงนั้น ทางการได้ขอแรงช่างทองเมืองละ ๕๐ ๒๐ และ ๑๐ คนตามลำดับ ^{๑๐}

^๘ กทข. จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ เล่มที่ ๑๓๖ จ.ศ. ๑๒๒๗.

^๕ กทข. ร.๔ กท. เล่มที่ ๔ หน้า ๑๓๒ - ๑๓๔.

^{๑๐} กทข. ร.๔ กท. เล่มที่ ๔ หน้า ๑๓๑ - ๑๓๒.

สำหรับไพร่ที่อยู่นอกหัวเมืองไกลออกไปนั้น ด้วยระยะทางที่ห่างไกล การคมนาคมติดต่อ
ล่าช้า ย่อมส่งผลให้สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ไม่อาจควบคุมดูแลมูลนายและไพร่เหล่านั้นได้
อย่างเต็มที่ ไพร่ในหัวเมืองชั้นนอก ตกอยู่ใต้การบังคับบัญชาของมูลนายระดับท้องถิ่นและคงจะ
เกรงกลัวเชื่อฟังมูลนายที่อยู่ใกล้ชิดกับตน ซึ่งมีอิทธิพลต่อชีวิตความเป็นอยู่ของพวกเขามากกว่า
มูลนายใหญ่ที่อยู่ห่างไกลออกไปมาก ๑๑

ดังนั้น การควบคุมไพร่ในหัวเมืองชั้นนอก จึงขึ้นอยู่กับความร่วมมือของมูลนายระดับ
ท้องถิ่น ทั้งระดับสูงและระดับล่าง ที่จะตั้งใจปฏิบัติตามคำสั่งของทางราชการ มากน้อยเพียงใด
การเกณฑ์แรงงานและช่วยเหลือของเงินทองจากไพร่ การสีกแลกทานผู้ซื้อไพร่บ้านพลเมือง การดูแล
รักษาไพร่มีอิระสาระสายสูญหายไป จะได้ผลสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ย่อมขึ้นอยู่กับ ความเอาใจใส่
ของมูลนายระดับท้องถิ่น สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกเป็นแต่เพียงผู้ตรวจการอยู่ห่าง ๆ และจะ
เข้าแทรกแซงต่อเมื่อ เกิดกรณีมูลนายระดับท้องถิ่นปฏิบัติหน้าที่บกพร่องอย่างเห็นได้ชัด ๑๒

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๑๑ กทข. ร.๕ พศ. เล่มที่ ๒๐ เลขที่ ๓๖ สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๕๑^{๑๔๕} คำ ปีมะโรง เอกศก ๑๒๔๑.

๑๒ สุกัญญา บารุงสุข, อาณาจักรหน้าที่ของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๖๕ - ๖๗

๓. หน้าที่ในการเกณฑ์แรงงานและส่วย สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก มีหน้าที่ออก
 สาระตราหรือหมายเกณฑ์ส่วยไพร่ได้บังคับบัญชาโดยผ่านมูลนายของไพร่ลงไปเป็นลำดับ เมื่อมูลนาย
 ได้รับหมายเกณฑ์ ก็จะหาตัวไพร่ไปเข้าเวรรับราชการตามหน้าที่เช่นไปประจำป้อมปราการต่าง ๆ
 หรือเฝ้าประตูพระบรมมหาราชวัง ^{๑๓} ส่วนไพร่ที่ไม่สามารถมาเข้าเวรรับราชการในราชธานีได้
 ก็ต้องส่งส่วยตามที่ทางการจะกำหนดทั้งชนิดของส่วยและปริมาณ ^{๑๔} ตัวอย่างของส่วยในส่วนของ
 กรมพระกลาโหมมีอาทิ ส่วยทอง ส่วยทองเกนร่อน ส่วยเงิน ซี่ผึ้ง รง กระวาน ดินประสิว ดีบุก
 น้ำรัก ผางและส่วยตุ้ม ส่วยเหล้านี้ เจ้าหม่อมมูลนายตามหัวเมืองต่าง ๆ จะเร่งรัดเอาจากไพร่แล้ว
 ส่งมายังเจ้าเมือง เจ้าเมืองจะแต่งกรมการให้คุมส่วยนั้นมาส่งยังกรมพระกลาโหม เจ้าหน้าที่จะ
 นำเรื่องเสนอสมุหพระกลาโหมให้ทราบ บันทึกลงบัญชีให้เรียบร้อยแล้วจึงนำไปมอบยังกรมพระคลัง
 ต่อไปแล้วทบทวนหนังสือแจ้งกลับไปถึงเจ้าเมืองให้ทราบว่าจะส่งส่วยเรียบร้อยแล้ว ^{๑๕}จึงปลายรัชกาล

^{๑๓} กหข. ร.๕ ก.๑/๓ พระอุทัยเพทชนถึงฯพณฯ ที่สมุหพระกลาโหม ๑๕ กุมภาพันธ์

ร.ศ.๑๐๐

^{๑๔} บุณรอด แก้วกัณฑ์, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑),

วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๘,

หน้า ๕๓.

^{๑๕} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๖) เล่ม ๒, หน้า ๑๖๐.

ที่ ๓ เมื่อการเก็บส่วยค่อย ๆ เปลี่ยนเป็นการเก็บเงินแทนส่วย เนื่องจากความต้องการเงินจ้างแรงงานใช้ในการก่อสร้างสิ่งต่าง ๆ ประกอบกับการค้าลดลงกว่าเดิม เงินแทนส่วยเหล่านี้ยังคงส่งผ่านกรมพระกลาโหมอยู่เช่นเดิม ๑๖

นอกจากการเกณฑ์แรงงานและส่วยตามปกติแล้ว บางครั้งยังมีการเกณฑ์ราชการเพิ่มมากกว่าธรรมดาเรียกว่า "เกณฑ์เฉลี่ย" เป็นการเกณฑ์แรงงานและสิ่งของเป็นกรณีพิเศษเป็นครั้งคราว เช่น เกณฑ์เฉลี่ยแรงงานและสิ่งของทำงานพระบรมศพหรือเมื่อต้องพระราชประสงค์สิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นพิเศษ โปรดให้เกณฑ์เฉลี่ยไปตามกรมกองและหัวเมืองต่าง ๆ ให้จัดหาสมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ก็ต้องรับหน้าที่ออกสารตราหรือหมายเกณฑ์ไปถึงกรมกองหัวเมืองต่าง ๆ ในบังคับตามสมควร เช่น การเกณฑ์ขุนหมื่นไพร่หัวเมืองราชบุรี เพชรบุรี เข้ามาทำโรงครัว โรงเรือในการพระบรมศพรัชกาลที่ ๓ ๑๗ เกณฑ์เมืองนครศรีธรรมราชและสงขลาทำที่ปดมตะทองขนาดใหญ่และดาบด้ามถม ผักถมตะทอง เมื่อ จ.ศ.๑๒๒๑ ๑๘ เป็นต้น

๑๖ บุณรอด แก้วกัญหา, การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, หน้า ๓๗ - ๔๔.

๑๗ กษ. ร.๕ เล่มที่ ๕ เลขที่ ๒๕ จ.ศ.๑๒๑๓ ว่าด้วยเกณฑ์ขุนหมื่นไพร่หัวเมืองเข้ามาทำโรงครัว

๑๘ กษ. ร.๕ กษ. เล่มที่ ๑๗ เลขที่ ๓๕ จ.ศ.๑๒๒๑ เกณฑ์มหาดมตะทองเมืองสงขลาเมืองนคร

การเกณฑ์เจลีย์แต่ละเมืองถูกเกณฑ์ไม่เท่ากัน สมุหพระกลาโหมและสมุหนายกจะคำนึงถึงสภาพภาระหน้าที่ของไพร่ในแต่ละเมืองและจำนวนไพร่ประกอบกัน บางเมืองไพร่ต้องเกณฑ์ราชการมาแล้ว เช่น ทั้งเกณฑ์ร่อนทอง ชุดลอกคลองทุกปี เกณฑ์ลาดตระเวนประจำรักษาด่าน ก็ยกเว้นไม่ต้องถูกเกณฑ์เจลีย์ ๑๕ บางเมืองเป็นเมืองใหญ่ มีไพร่อยู่มากก็ต้องเกณฑ์เจลีย์มาก ๒๐

ในการเกณฑ์ต่าง ๆ เหล่านี้ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก มีหน้าที่ตรวจตราให้เกณฑ์แล้ว ได้รับผลสมดังความต้องการได้แรงงานครบ ได้ส่วยสิ่งของแทนส่วยต่าง ๆ ตามที่กำหนดไว้ ถ้ามีฉนั้น ก็ต้องส่งสรตราไปเร่งรัด ตักเตือนหรือตักหนิเจ้าเมืองกรมการที่รับผิดชอบ ให้ไปเร่งเอาจากหมู่ขุนนาย ไพร่พลที่ต้องเกณฑ์อีกต่อหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งส่วยเจ้าเมืองกรมการ มักจะไม่ส่งตามกำหนดเวลา ล่าช้า ไม่ครบตามจำนวน บางครั้งก็ค้างงวดค้างปีอยู่แทบทุกเมือง เป็นเหตุให้สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ต้องออกสารตราไปเร่งรัดอยู่เสมอ เมื่อเร่งหนักเข้า ยังไม่ได้ส่วย บางครั้งก็ต้องแต่งตั้งข้าราชการในกรม เป็นกองไปชำระเร่งรัดส่วยถึงหัวเมือง๒๑

๑๕ กพ.ร.๔ เล่ม ๔ หน้า ๑๔๔ - ๑๔๖ จ.ศ.๑๒๑๓ ว่าด้วยห้ามไม่ให้เกณฑ์มาศเรือเครื่องพระเมรุแก่รามัญ ๗ หัวเมือง

๒๐ กพ.ร.๔ เล่มที่ ๔ เลขที่ ๒๗ จ.ศ.๑๒๑๓ ว่าด้วยเกณฑ์เครื่องพระเมรุมาศ

๒๑ สุกัญญา บารุงสุข, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า

นอกจากนี้ สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ยังได้ดำเนินการประสานงานในด้านการจัด
เก็บภาษีอากรผูกขาดประเภทต่าง ๆ ในเขตหัวเมืองที่รับผิดชอบด้วย ^{๒๒}

หน่วยกำกับการณ์เรื่องการเก็บส่วยและภาษีอากรที่สำคัญก็คือ กรมมหาดไทยและกรมพระ
กลาโหม โดยมีอำนาจแต่งตั้งบังคับบัญชาและลงโทษเจ้าภาษีนายอากรทั่วประเทศ ^{๒๓}การจัดเก็บ
ภาษีและส่วยโดยตรงเป็นหน้าที่ของเจ้าภาษี นายอากร ซึ่งรับประมวลไปจากกรมต้นสังกัด เช่น
ภาษีสุรา ภาษีฝิ่น ภาษียาง เป็นต้น ภาษีอากรผูกขาดเหล่านี้จะแยกกันขึ้นอยู่กับกรมต่าง ๆ เมื่อ
กรมจัดการเก็บภาษีมาเรียบร้อยแล้วจึงจะส่งยังเจ้าจำนวน แล้วเจ้าจำนวนจึงจะนำส่งพระคลัง
มหาสมบัติ เป็นขั้นตอนสุดท้าย ^{๒๔}

^{๒๒} สุกัญญา บารุงสุข, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์,
หน้า ๑๑๕

^{๒๓} สุทธิพันธ์ ชูทรานนท์, การจัดเก็บภาษีอากรและผลกระทบต่อสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๖
- ๒๔๙๕, วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
พ.ศ. ๒๕๒๕, หน้า ๕๗.

^{๒๔} พระยาอนุমানราชชน, ตำนานสุลตากร, (พระนคร: รโศเดียนส์โตร์, ๒๕๑๖),
หน้า ๑๕.

๔. อํานาจหน้าที่ด้านการศาล สมุหพระกลารัหมและสมุหนายก มีอํานาจในการว่า การศาลที่อยู่ในท้องที่ปกครอง สามารถแบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท คือ การว่าศาลในราชธานีและ การชำระคดีความหัวเมืองในบังคับบัญชา ๒๕

๔.๑ การว่า การศาลในราชธานี

๔.๑.๑ ศาลหลวง มี ขุนบุรีเทรประจําศาล เป็นศาลที่ว่าความอุทธรณ์ทั้ง ในกรุงและหัวเมือง ๒๖ เป็นการอุทธรณ์ที่คู่ความกล่าวหาตระลาการและสมักนักการ ในศาลอื่นที่ ดำเนินการพิจารณาไม่ชอบด้วยกฎหมาย ๒๗หรือเรียกคำอุทธรณ์นิยมเกินพิกักรรมทั้งคู่ความฟ้อง

๒๕ สุกัญญา บารุงสุข, อํานาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลารัหมในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๑๐.

๒๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย

แก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๑๔๐.

๒๗ พระยานิติศาสตร์ไพศาลย์, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย, (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๒๓.

พยานด้วยคดีความทั้งในกรุงและหัวเมือง เมื่อคดีความชำระไม่ได้ จึงเข้ามาฟ้องศาลหลวงและประทับฟ้องไปศาลอุทธรณ์ แต่ต่อมาปรากฏว่ามีคดีความอุทธรณ์ค้างค้างมากถูกขุนไม่สามารถจะชำระความได้รวดเร็ว ตามพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ ที่จะช่วยระงับทุกข์ของราษฎรให้แล้วเสร็จไปโดยเร็วจึงมีพระบรมราชานุญาตให้เสนาบดีเจ้ากระทรวง พิจารณาคดีที่มีราษฎรอุทธรณ์ได้ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า จะเริ่มมาตั้งแต่รัชกาลใดจึง "พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้อธิบดีเจ้ากระทรวง รับเรื่องราวราษฎรอุทธรณ์กล่าวโทษเจ้าเมือง กรมการและตระลาการในกรมนั้นๆ ได้" ๒๘ ดังนั้น ความอุทธรณ์หัวเมืองที่สมุหนายกมีอำนาจพิจารณาทั่วประเทศนั้น ได้แบ่งหน้าที่การพิจารณาไปยังกรมต่าง ๆ เช่น กรมกลาโหม กรมพระคลัง กรมนครบาล เป็นต้นในรัชกาลที่ ๔ ได้ปรากฏว่า ถ้ามีคดีความอุทธรณ์ก็สามารถยื่นเรื่องราวต่อเสนาบดีกรมนั้น ๆ ได้โดยตรงไม่ต้องมายื่นต่อศาลหลวงอย่างเดียวเหมือนอย่างที่เคย ซึ่งจะช่วยให้การพิจารณาคดีความ เป็นไปอย่างรวดเร็วขึ้น แต่ถ้าเจ้ากระทรวงไม่รับเรื่องราวก็สามารถที่จะมาฟ้องร้องยังศาลหลวงได้ จากนั้นศาลหลวงก็จะประทับฟ้องกลับไปยังกระทรวงนั้นอีก ๒๙

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๒๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำริสรงแกลงพระบรมราชาธิบาย
แก้ไขการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๑๕๐.

๒๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

๕.๑.๒. ศาลราชฎีร์ มีหน้าที่ชำระความอาญาซึ่งจำเลยเป็นตระลาการมี
 ขุนเทพอาญาอยู่ประจำศาล มีหน้าที่พิจารณาคดีความอุทธรณ์ที่คู่ความกล่าวหาตระลาการและสมภัก
 นักการว่ากระทำผิดทางอาญา เช่น "เจียนตีกักขังข่มขืนคู่ความ เพื่อให้จ่ายทรัพย์สินแก่ตน" ๓๑

๕.๑.๓ ศาลสำรวจหรือกระทรวงอาญาจักร์ มีขุนอาญาจักร์อยู่ประจำศาล
 มีหน้าที่พิจารณาคดีอุทธรณ์ที่คู่ความกล่าวหาตัวเองว่า "พิจารณาแปลงความ ลายมือ ขี้ฉ้อหมอความ
 งามได้เป็นญาติว่าเป็นญาติ" ๓๑ แต่ปรากฏว่าไม่คู่จะมีความที่จะให้ศาลชำระ จึงกลายเป็นกระทรวง
 ร้าง ต่อมาภายหลังก็ได้กลายเป็นศาลอีกศาลหนึ่ง ที่ให้ชำระความอะไรอะไรทั่วไป ไม่มีกำหนด ๓๒

ศาลในราชธานีทั้ง ๓ ศาลนี้ ขึ้นอยู่กับสมุหนายก

ศูนย์วิทยพัทยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๐ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ ๒๕, หน้า ๑๗๕.
 ๓๑ กรมศิลปากร, กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๖๕๕.

๓๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย
แก่ข้าราชการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๑๔๑.

๕.๑.๕ ศาลอาญานอก มีอำนาจพิจารณาคดีอาญา ซึ่งบัญญัติไว้ในกฎหมาย ลักษณะอาญาราชฎร มีขุนประชาเสพราชฎรเป็นผู้นั่งศาล พิจารณาความคดีอาญานอกคือคดีของ ประชาชนคนธรรมดาที่ไม่ใช่ข้าราชการ ไม่ใช่ข้าราชการสักใด ไม่ใช่ตราการ ศาลนี้มีลักษณะคล้าย กับศาลราชฎรของมหาดไทย แต่ขึ้นอยู่กับสมุหพระกลาโหม ^{๓๓๓}

๕.๒ การชำระคดีความหัวเมืองในบังคับบัญชา สมุหพระกลาโหมและสมุหนายก ยังมี อำนาจควบคุมศาลในหัวเมืองที่สังกัดตนเองด้วย การพิจารณาส่วนใหญ่จะเป็นคดีแพ่งและคดีอาญา ลักษณะการพิจารณาคดีเป็นดังนี้ เมื่อราชฎรในท้องที่หัวเมืองเป็นความฟ้องร้องกัน ก็จะยื่นฟ้องต่อ เจ้าเมือง เจ้าเมืองก็จะมีคำสั่งให้กรรมการในหัวเมืองเป็นตราการชำระคดีความ ตาม ตำแหน่งและตามกฎที่มีไว้ในพระธรรมนูญ เช่น ความนครบาลให้กรรมการตำแหน่งเมือง ความ เกี่ยวกับที่ดิน ที่นาให้กรรมการตำแหน่งนาชำระ เป็นต้น เมื่อตราการชำระความและบันทึก สำนวนจากการสืบพยานทั้งโจทก์และจำเลยแล้ว ก็นำไปให้ศาลตัดสินพิจารณา ซึ่งขาด ศาลหัวเมือง ที่ทำหน้าที่พิจารณาชี้ขาด ทำหน้าที่ลูกขุน ได้แก่ เจ้าเมืองและกรรมการที่มีได้ถูกแต่งตั้งให้เป็น ตราการ ^{๓๓๔}

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๓๓๓} สำนักนายกรัฐมนตรี, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๓๔,
หน้า ๓๖๕.

^{๓๓๔} สุดา เพียรธัญภรณ์, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๒๔.

จะเห็นว่าแม้ในทางนิติบัญญัติ สมุหพระกลารักษ์และสมุหนายก จะเป็นผู้ควบคุมศาล เหล่านี้ก็ตาม แต่ในทางพฤตินัย สมุหพระกลารักษ์และสมุหนายกไม่มีอำนาจที่จะตัดสินคดีความที่มาสู่ศาลเหล่านี้แต่อย่างใด ^{๓๕} เนื่องจากระบบการศาลของไทยนั้นค่อนข้างจะเป็นอิสระสามารถปฏิบัติราชการได้โดยไม่ต้องขึ้นตรงต่อหน่วยงานใด นอกจากนี้ขั้นตอนในการนำคดีขึ้นสู่ศาลนั้นก็ยังมีหลายขั้นตอน การรับฟ้องและการพิจารณาแบ่งเป็นหลายหน้าที่หลายกรม กรมรับฟ้อง ลูกขุน ผู้รับและขุนศาลตระลาการ เป็นต้น ศาลต่าง ๆ ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ เป็นเพียงศาลที่มีแต่ตระลาการชำระคดี แต่ผู้รับฟ้องนั้น เป็นอีกกรมหนึ่งต่างหากไป ซึ่งเมื่อรับฟ้องไว้แล้ว ก็นำเสนอลูกขุนที่เป็นกรมอิสระอีกกรมหนึ่ง เมื่อลูกขุนตรวจฟ้องว่าเป็นฟ้องที่ถูกต้องแล้ว การรับฟ้องนั้นก็จะจ่ายฟ้องนั้นไปยังศาลต่าง ๆ ศาลใดศาลหนึ่งที่เกี่ยวข้อง แล้วแต่ความนั้นจะตกอยู่ในเขตอำนาจของศาลใด เมื่อศาลได้รับฟ้องไปแล้ว ศาลนั้น ๆ จึงจะชำระคดีได้ นอกจากนี้ยังมีวิธีการพิจารณาพิเศษคือ การคดีที่กรมเจ้าของคดีนำชำระเองโดยไม่มีโจทก์ เช่น การอาญาจรกรรม เมื่อศาลชำระความเสร็จแล้ว ต้องส่งขึ้นไปยังลูกขุนให้ชี้ขาดอีกครั้งหนึ่งแล้วค่อยส่งสำนวนไปยังผู้รับฟ้องอีกขั้นตอนหนึ่ง ^{๓๖} สมุหพระกลารักษ์และสมุหนายกเป็นแต่เพียง "จะช่วยให้ความนั้นได้ว่ากล่าวแก่กัน

^{๓๕} สุตา เพียรธัญญารักษ์, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๒๓.

^{๓๖} สมบูรณ์ ธรรมครองอาตม์, การปฏิรูปการศาล ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๓๕, หน้า ๓๓๓๐ - ๓๓๓๑.

อย่าให้มีที่ขัดข้องที่จะเกิดขึ้นด้วยคู่ความแลตราการ จะไม่ทำการให้เดินไปเสมอ ๆ นั้น
 อย่างเดียว” ๓๓

นอกจากนี้ จากการศึกษา ยังพบว่า ผลของการจัดการปกครองทำให้ สมุหพระกลาโหม
 และสมุหนายกมีอำนาจหน้าที่ที่แตกต่างกัน ดังนี้

อำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาโหม

๑. หน้าที่ในการบังคับบัญชากรมฝ่ายทหาร

๑.๑ กรมที่หน้าที่เป็นกองทหารหน้ารักษาพระนครและพระราชอาณาเขต

๑.๒ กรมที่หน้าที่เป็นทหารเข้ากระบวนตามเสด็จในการสงคราม ได้แก่
 กรมอาสาจาม กรมฝรั่งแม่นปืน กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง กรมตรัสสั่งและกรมกลองชนะ
 กรมเหล่านี้ต่างจากประเภทแรกคือ ไม่ถูกเกณฑ์ไปราชการทัพเสมอ ๆ แต่จะไปเฉพาะเมื่อตาม
 เสด็จพระมหากษัตริย์ไปในการพระราชสงคราม

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบาย
แก่ข้าราชการปกครองแผ่นดิน, หน้า ๑๓๕.

๑.๓ กรมที่ทำหน้าที่เป็นทหารรักษาพระองค์ ได้แก่ กรมพระตำรวจหน้า ๘ กรม กรมพลพัน กรมทนายเชือก กรมคู่ชัก กรมทหารใน กรมทหารเหล่านี้เป็นทหารรักษาพระองค์ ต้องนอนประจำเวรในพระบรมมหาราชวัง เข้าเฝ้าในเวลาเสด็จออกท้องพระโรงและเป็นพวกเดียวที่มีอาวุธเข้ามาในท้องพระโรงได้ เมื่อเสด็จพระราชดำเนิน ไม่ว่าจะเป็นการสงครามหรือในการประพาสที่ต่าง ๆ ก็ต้องตามเสด็จแห่ห้อมประจำการในที่ใกล้เคียงพระองค์

๑.๔ กรมช่างสิบหมู่ เป็นกรมซึ่งแบ่งปันไว้ฝ่ายทหารด้วยแต่เดิมคงจะทำการด้านวิศวะกรรมทหาร เช่น สร้างป้อมค่าย โรงเก็บสรรพวุธ ช่างหล่อปืนใหญ่ แต่เมื่อบ้านเมืองสงบสุข คงจะทำการต่าง ๆ ที่เป็นวิจิตรศิลป์มากขึ้น เช่น งานก่อสร้างวัด พระบรมมหาราชวัง และบูรณะตึกต่างแห่งดงาม จึงมิได้เกี่ยวข้องกับราชการทหารแต่อย่างใด ๓๘

๒. ตูแลกองเรือและเครื่องสรรพาวุธทั้งปวงในด้านการดูแลรักษาเครื่องสรรพาวุธนั้น สมุหพระกลาโหมได้บังคับบัญชา กรมรักษาตึกดิน กองตึกดินและกรมกองแก้วจินดา กรมรักษาตึกดิน และกองตึกดินมีหน้าที่ทำตึกดินและเก็บรักษาตึกดินปืนให้อยู่ในสภาพดี ราชการได้เสมอ ส่วนกรมกองแก้วจินดานั้นเป็นกรมปืนใหญ่ ๓๕

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๓๘ สุกัญญา บารุงสุข, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๕๓.

๓๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗.

อำนาจหน้าที่ของสมุหนายก

๑. หน้าที่ในการบังคับบัญชาเสนาบดีจตุสดมภ์ จากพระโอบยการตำแหน่งนาพลเรือนในกฎหมายตราสามดวง พบว่ากรมจตุสดมภ์ทั้ง ๔ อยู่ใต้การปกครองของเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก เพราะกรมเหล่านี้มีราชการเกี่ยวกับด้านพลเรือน แม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงอำนาจหน้าที่ของเสนาบดีกรมคลัง ที่จะต้องไปควบคุมหัวเมืองฝ่ายตะวันออกรวม ๕ เมือง แทนสมุหพระกลาโหมก็ตาม แต่มิได้หมายความว่า เสนาบดีกรมพระคลัง หันจากอำนาจหน้าที่ของสมุหนายก เพราะในจดหมายเหตุก็ได้มีปรากฏคำสั่งของเจ้าพระยาจักรี ไปยังพระยารักษาธิบดีและคำสั่งของทางราชการที่มีไปยังหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ๔๐

๒. หน้าที่ในการบังคับบัญชากรมฝ่ายพลเรือนและทหารฝ่ายอื่น ๆ หน้าที่ด้านนี้ปรากฏว่าสมุหนายกได้ควบคุมกรมแสงปืนโรงใหญ่ซึ่งเป็นพนักงานเก็บรักษาอาวุธประสุนปืนศิลาปากนกกรรมทั้งช่างเหล็ก ช่างไม้ ทาปืนเล็ก ๔๑ กรมล้อมพระราชวัง กรมช่าง กรมม้า กรมพระแสงปืนใหญ่ ๔๒ กรมช่างสิบหมู่ เป็นต้น กรมเหล่านี้มีงานราชการทั้งทางด้านการทหารและการพลเรือน ซึ่งขึ้นอยู่กับงานในหน้าที่ประจำและงานในคราวการพระราชสงครามด้วย

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๔๐ สุคา เพียรธัญญ์, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๔๕.

๔๑ สุกัญญา บารุงสุข, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหพระกลาโหมในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๔๗.

๔๒ สุคา เพียรธัญญ์, หน้า ๕๒.

ดังนั้นสามารถสรุปได้ว่า จากผลของการจัดการปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็น บัญญัติสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลให้อำนาจของอัครมหาเสนาบดี โดยเฉพาะสมุหพระกลาโหม มีมากขึ้นและเริ่มมีอำนาจมากขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งมีอำนาจเต็มด้วยการดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ในรัชกาลที่ ๕ ดังพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

... ดูเหมือนเราเป็นผู้ทำให้เสียอำนาจพระเจ้าแผ่นดินไป เพราะความอ่อนของตัว ในความข้อนี้เราไม่อยากจะขัดรีบท้าให้แก่ท่านแต่ก่อนเลย แต่เป็นการจำเป็นที่จะต้องพูดว่า อำนาจเสนาบดีได้เจริญขึ้น เพราะมีอำนาจได้ตั้งเจ้าแผ่นดินมาแต่ก่อนมากนักแล้ว ... ๔๓

ซึ่งจากผลโดยตรงคืออัครมหาเสนาบดีมีอำนาจมากเกินไปนั้น ทำให้เกิดผลต่อเนื่องขึ้น ๒ ประการ คือ การทำทลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์และการบังคับบัญชาก้าวท้าวกัน ดังนี้

๑. การทำทลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ในหัวข้อนี้สามารถพิจารณาได้เป็น ๒ ประการ คือ การทำทลายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เกิดจากตำแหน่งสมุหพระกลาโหมและการทำทลายพระราชอำนาจที่เกิดจากตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

๔๓ ชัยอนันต์ สมุทวณิช และ ชัดติยา วรรณสูตร, เอกสารการเมืองการปกครองไทย,

๑.๑ การทำทนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เกิดจากตำแหน่ง สมุหพระกลาริหม จากการศึกษาพบว่าแม้สมุหนายกจะเป็นผู้ควบคุมอำนาจหน้าที่ในการบริหารกรมจตุสดมภ์ก็ตาม แต่อำนาจหน้าที่ของสมุหพระกลาริหมนั้นมีอิทธิพลเหนือกว่ามาก ดังจะเห็นได้จากกรณีของ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ซึ่งต่อมาว่าสมุหพระกลาริหม อีกตำแหน่งหนึ่ง จนภายหลังเป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ภายหลังเป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ อำนาจของสมุหพระกลาริหม ถือว่าเป็นอัครมหาเสนาบดีที่มีความสำคัญที่สุด จนเมื่อสามแปลตำแหน่งของท่านเป็นภาษาอังกฤษก็มีกาใช้คำว่า "ปรีมมินิสเตอร์" (Prime Minister) ต่อท้าย ^{๔๔} หรือแม้แต่เครื่องยศของสมุหพระกลาริหมยังติดกันกับเครื่องยศของสมุหนายกมาก ดังเครื่องยศของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ประกอบด้วย จารึกชื่อบนแผ่นทองคำเนื้อแปดและโรปรดพระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดี เป็นเครื่องสำหรับยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมพระราชทานตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรดและคงถือตราพระคชสีห์และตราบัวแก้วด้วย แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ พระยาราชสุภาวดี มาเป็นที่จักรี ให้นามว่า เจ้าพระยานิกรบดินทร มหิทธิมหากัลยาณมิตร ที่สมุหนายก จารึกนามลงบนแผ่นทองคำเนื้อเจ็ด ได้พระราชทานเครื่องยศเพิ่มเติมแต่กระบี่จักรีเท่านั้น ^{๔๕}

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๔} สุกัญญา บารุงสุข, อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๕.

^{๔๕} ปิยนาด บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค, (กรุงเทพฯ: ดวงกมล, ๒๕๒๐), หน้า ๑๕๐.

แม้ว่าบางรัชกาล ตำแหน่งสมุหนายกดูเหมือนจะมีอิทธิพลมากกว่า แต่ก็ยังเป็นเพียงชั่วคราวเท่านั้น เช่น ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ที่สมุหนายก จะเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญมากก็ตาม แต่ด้วยเหตุที่ท่านถึงแก่อสัญกรรมอย่างปัจจุบันด้วยอุบัติเหตุกรรณเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ และมีได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งสมุหนายกใหม่ด้วยเป็นผลให้เจ้าพระยาพระคลัง มีอำนาจทางการเมืองสูงสุดในยุคนั้น ^{๔๖}

นอกจากนี้ตำแหน่งสมุหพระกลารโหมยังเป็นตำแหน่งที่สืบตระกูลกันลงมา ตระกูลดังกล่าวนี้ คือ ตระกูลขุนนาค ซึ่งจะเห็นว่า ตำแหน่งสมุหนายก มีผู้สืบตระกูลลงมาเพียง ๒ ท่านเท่านั้น คือ เจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญรัตพันธุ์) สมุหนายกในรัชกาลที่ ๔ เป็นบุตรของ เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุญรัตพันธุ์) สมุหนายกในรัชกาลที่ ๒ และ เจ้าพระยารัตนบดินทร์ (บุญรอด กัลยาณมิตร) สมุหนายกในรัชกาลที่ ๕ เป็นบุตรของ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โรด กัลยาณมิตร) สมุหนายกในรัชกาลที่ ๔ ^{๔๗} ผิดกับตำแหน่งสมุหพระกลารโหม ซึ่งแม้ว่าจะไม่เป็นการสืบตำแหน่งที่ต่อเนื่อง แต่ก็เป็นการสืบเนื่องอำนาจลงมามากกว่าตำแหน่งสมุหนายก

ศูนย์วิทยทรัพยากร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๖} ปิยนาด ขุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลขุนนาค, หน้า ๘๒ - ๘๓.

^{๔๗} ชูวรกีจพิศาล, ตำนานเสนาบดีกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๑๓ - ๑๖.

เสนาบดีตระกูลขุนนาคมีบทบาททางด้านการปกครองมาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ หม่อมขุนนาค ซึ่งเป็นทนายคนสนิทของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชยังคงทรงดำรงตำแหน่ง สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ๑ ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็น พระยาอุไทยธรรม หม่อมบุญมา พี่ชายต่างมารดาของหม่อมขุนนาคได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็น พระยาตะเกิง ทั้งสองท่านนี้เป็นบุตรของ พระยาจำแสนยากร ครั้งกรุงเก่า

เมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (บสี) สมุหพระกลาโหมท่านแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ สิ้นชีพิตักษัยในการพระราชสงครามกับพม่าที่ทวาย พ.ศ. ๒๓๓๖ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๑ ให้ พระยาอุไทยธรรม (ขุนนาค) ขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาอรรคมหาเสนาที่สมุหพระกลาโหม นับว่าเป็นสมุหพระกลาโหมท่านแรกของตระกูลขุนนาค

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๑ ให้พระยาตะเกิง (บุญมา ขุนนาค) พี่ชายต่างมารดาของเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาค) ขึ้นดำรงตำแหน่ง เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๑ ให้ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ ขุนนาค) บุตรชายคนโตของ เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (ขุนนาค) ขึ้นดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหม แต่ท่านไม่ยอมรับพร้อมทั้งถวายเหตุผลว่า ผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้มักจะมีอายุไม่ยืน ซึ่งหากพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า ตำแหน่งรักษาธิบดีนั้น เป็นตำแหน่งซึ่งนำความมั่งคั่งมาสู่เจ้าพระยาพระคลังมาก ท่านจึงไม่เต็มใจที่จะรับตำแหน่งสมุหพระกลาโหม แต่ต่อมาท่านก็ยอมรับด้วยเห็นว่าเป็นตำแหน่งที่มีอิทธิพลแต่ท่านก็ไม่ทิ้งตำแหน่งพระคลัง ดังนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ๑ ให้เรียกว่า เจ้าพระยาพระคลังว่าที่สมุหพระกลาโหม ว่าการทั้งกรมท่าและกรมกลาโหม ด้วย

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จางวางมหาดเล็ก บุตรชายคนโตของ เจ้าพระยาพระคลัง ที่สมุหพระกลาโหม ขึ้นดำรงตำแหน่ง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) จางวางมหาดเล็กและผู้บัญชาการทหารเกณฑ์ทำนองฝรั่ง บุตรชายคนโตของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหม เป็น เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ ที่สมุหพระกลาโหม ^{๔๘}

จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ตั้งแต่ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ตกอยู่กับผู้ที่มาจากตระกูลบุนนาค แม้ว่าจะมีท่านผู้อื่นมาคืบบ้างก็ตาม แต่ก็เป็นเวลาเพียงเล็กน้อยเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีผู้ที่มาจากตระกูลบุนนาค ดำรงตำแหน่งสำคัญต่าง ๆ อีกมาก เช่น เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ดำรงตำแหน่งรักษาบริบท

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน

กรมศิลปากร, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๒). (คณะกรรมการจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงชูชาติ กาญ ม.ป.ช., ม.ว.ม., ท.จ.ว. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๖ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๒).

ว่ากรรมการทำ มาตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๒ เมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ ยังดำรงตำแหน่งสมุหพระกลาโหม อีกตำแหน่งหนึ่ง ถือทั้งตราบัวแก้วและตราคชสีห์ นับได้ว่าอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจตกมา อยู่ในมือเพียงผู้เดียว นับได้ว่ามีอำนาจเป็นที่ ๓ ของประเทศ เมื่อถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านขึ้นเป็น "สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์" พระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรมสำเร็จราชการตลอดทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ใช้ตราสุริยมณฑลเทพบุตรจักรด และยังคงถือตราพระคชสีห์และบัวแก้วอยู่ด้วยอีก ^{๔๕}คนทั่วไปเรียกว่า สมเด็จพระยาองค์สำคัญ

บุคคลสำคัญอีกท่านหนึ่ง คือ พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เสนาบดีกรมพระคลังในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งต่อมา ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็น "สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ" พระราชทานเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรมสำเร็จราชการในพระนครทุกสิ่งทุกพนักงาน ^{๔๖}

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๔๕} กรมศิลปากร, ตั้งเจ้าพระยากรังรัตนโกสินทร, หน้า ๓๐.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

บุคคลสำคัญท่านที่ ๓ คือ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๔ ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ เมื่อท่านพ้นจากภาวะการเป็นผู้สำเร็จราชการแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเป็น "สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์" เป็น "บรมราชทูตมรรคมหาเสนาในทูลกระหม่อมประจักษ์" มีอำนาจบรมอิสริยยศบรรดาศักดิ์ ๓๐,๐๐๐ ยิ่งกว่าจตุสดมภ์มนตรีถึง ๓ เท่าดำรงตรามหาสุริยมณฑล ได้บังคับบัญชาสิทธิขาดราชการแผ่นดินในกรุงนอกกรุงทั่วพระราชอาณาเขตและสำเร็จสรรพอาณัติประหารชีวิตคนที่ถึงแก่ฤกษ์ฎีกาโทษได้ ๕๑ นับได้ว่าท่านเป็นผู้ที่มีความสามารถและบารมีสูงที่สุดในบรรดาสมเด็จพระยา ๓ องค์ของตระกูลบุนนาค บุคคลผู้นี้มีอิทธิพลทางการปกครองมานานหลายรัชสมัย ดังจะเห็นได้จากก่อนที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จสวรรคต ก็ทรงฝากฝังราชการแผ่นดินไว้กับท่าน เมื่อยังดำรงตำแหน่งพระยาศรีสุริยวงศ์จางวางมหาดเล็ก เหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นอีกเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จสวรรคตก็ยังทรงฝากฝัง สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์กับ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค) สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๕ แต่เมื่อยังเป็น พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ จางวางมหาดเล็ก ตามธรรมเนียมครั้งรัชกาลที่ ๓ และยังทรงเน้นอีกด้วยว่า โทน ๆ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ ก็ได้เป็นเชยของ เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์แล้ว (ในเวลานั้นบุตรสาวคนหนึ่งของท่านคือ แพ บุนนาค ได้ถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาใน สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ หม่อมแพต่อมาได้รับพระราชทานยศเป็น เจ้าคุณพระประยุรวงศ์) ทรงขอฝากฝังขอให้ช่วยกันทะนุบำรุงชาติดี อย่าให้มีเหตุการณ์รบกวนซ้ำกันอันระหว่างเปลี่ยนแผ่นดิน ๕๒

๕๑ กรมศิลปากร, ตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์, หน้า ๕๐.

๕๒ ปิยนาด บุนนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุนนาค, หน้า ๒๑๖.

บุคคลที่ดำรงตำแหน่งสำคัญท่านอื่น ๆ ที่มาจากตระกูลขุนนางมีมากมาย ตัวอย่างเช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ชา บุนนาค) มีอำนาจได้สำเร็จราชการต่างประเทศ ทรงดวงตราจันทรมามณฑล ซึ่งเทียบเท่าสมเด็จพระเจ้าพระยา เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ทั่วม บุนนาค) เสนาบดีกรมท่า เจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค) เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) เหล่านี้ล้วนเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ เจ้าพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (แพ บุนนาค) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นต้น

บุคคลเหล่านี้ล้วนแต่เป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ในระบบการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทั้งสิ้น และจากการที่เสนาบดีผู้มาจากตระกูลขุนนางมีบทบาทมากนี้เอง ทำให้เกิดการท้าทายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ขึ้น จะเห็นได้อย่างชัดเจน ในกรณีของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ โดยจะขอยกเป็นตัวอย่าง ๒ กรณี คือ การที่ท่านสนับสนุนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญขึ้นเป็นวังหน้า และ การที่ท่านอุกกล่าวหาว่าจะเป็นกบฏ

ในส่วนที่ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนให้พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ใน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ พระบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ายอติยประยูรยศ กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงพระนามว่า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ อันประเพณีการแต่งตั้งวังหน้านี้ เป็นพระราชอำนาจส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้งด้วยพระองค์เอง แม้ว่าเมื่อในการประชุมพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตแล้ว เพื่อหาผู้สืบพระราชบัลลังก์ต่อไปนั้น มีพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่งคือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพได้ทรงแสดงพระคาริถัคค้ำในการที่ประชุมแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เอาเองว่า เป็นการขัดพระราชประเพณี แต่สมเด็จพระเจ้าพระยา

บรมมหาศรีสุริยวงศ์ ก็ไม่ยินยอม แล้วยังพูดกับ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ด้วยว่า "ที่ไม่ยอมนั้น อยากจะเป็นเองหรือ" กรมขุนวรจักรธรานุภาพ จึงจำต้องทรงตอบว่า "ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม"^{๕๓} . เมื่อที่ประชุมเห็นดังนั้นแล้ว แม้ว่าสวนใหญ่จะไม่เห็นด้วยานข้อนี้ แต่ด้วยความกลัวสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ จึงไม่มีใครกล้าคัดค้านอย่างใดอีกต่อไป ดังนั้นตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในรัชกาลที่ ๕ จึงตกอยู่กับ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งหากพิจารณาจากพระคุณสมบัติแล้ว ยังไม่ทรงสมควรหลายประการ โดย ทรงดำรงฐานันดรศักดิ์เป็นเพียงพระองค์เจ้าตั้ง * ของวังหน้า ซึ่งในรัชกาลก่อนหน้านั้น พระราชวงศ์ซึ่งจะมาทรงดำรง

^{๕๓} สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๗๘ .

* คือ พระราชวงศ์ชั้นหม่อมเจ้าที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระองค์เจ้าจะสังเกตได้ว่า หากเป็นพระองค์เจ้ามาแต่ประสูติ จะใช้คำว่า พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า นามหน้าพระนาม แต่ถ้าหากเป็นหม่อมเจ้าที่ได้รับการสถาปนาให้ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าแล้ว จะใช้ค่านามหน้าพระนามว่า พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า ในกรณีของกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ที่ใช้คำว่า "พระบวรวงศ์เธอ" นามหน้าพระนามนั้น เป็นด้วยทรงเป็นเจ้านายในพระบรมราชวงศ์

ตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น จะต้องดำรงฐานันดรศักดิ์ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ เป็นอย่างมาก เช่น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรมหาเสนาณรงค์ในรัชกาลที่ ๒ ทรงเป็นถึงสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพานในรัชกาลที่ ๓ ทรงเป็นถึงพระราชบิดา เป็นต้น นอกจากนี้การที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงมีกองกำลังทหารทั้งทหารบกทหารเรืออย่างมากภายในพระบวรราชวัง อีกทั้งเครื่องราชูปโภค ซึ่งเป็นพระราชมรดก ใน พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังคงอยู่ในพระบวรราชวัง ในความดูแลของ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ซึ่งถ้าหากเป็นการถูกต้องตามราชประเพณีแล้ว เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต พระราชอิสริยยศ เครื่องราชูปโภค จะต้องตกเป็นของหลวงครั้งหนึ่ง ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในและกองทหารทั้งสิ้น ต้องเข้าไปรับราชการในพระบรมมหาราชวัง แต่การณ์ปรากฏว่า กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ยังทรงมีกรรมสิทธิ์ทุกอย่างในพระบวรราชวัง เหมือนดังว่าทรงรับรัชทายาทฝ่ายพระบวรราชวังนั้น ^{๕๔}

สำหรับเหตุผลที่ สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เลือก กรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ขึ้นมาดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น มีนักประวัติศาสตร์เสนอไว้หลายเหตุผลด้วยกัน เช่น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงวิเคราะห์ไว้เป็น ๒ กรณีว่า เป็นเพราะ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษาขึ้น เกิดไม่พอพระราชหฤทัย

^{๕๔} ปิยนาด บุณนาค, บทบาททางการเมืองการปกครองของเสนาบดีตระกูลบุณนาค, หน้า ๒๗๑

ที่มีผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ก็จะทรงชวนขวายเป็นท่านออกจากตำแหน่ง ท่านจึงคิดว่าที่มีตำแหน่งพระมหาอุปราชสำหรับกีดกันพระราชอำนาจประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่งการตั้งพระมหาอุปราชเป็นกลวิธีป้องกันมิให้คนคิดว่าท่านจะแย่งชิงราชสมบัติ ^{๕๕} พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงวิเคราะห์ว่า เป็นความประสงค์ของอรรคมหาเสนาบดีที่จะสงวนอิทธิพลส่วนตัวไว้ควบคุม พระราชอำนาจสูงสุด ระหว่าง พระมหากษัตริย์ และ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ไว้ให้สมดุลย์กัน ^{๕๖} ฉัษฐุณี สุทธิสงคราม วิเคราะห์ว่า หากว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตลง กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ก็จะยกย่องตัวท่าน ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นจริง ก็ย่อมเกิดประโยชน์แก่ตัวท่านมาก ^{๕๗}

^{๕๕} สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕, (พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, ๒๕๑๕), หน้า ๑๑๑ - ๑๒๐.

^{๕๖} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, การเปลี่ยนแปลงและประเพณีของไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน หนังสือที่ระลึกถึงรอบ ๑๐๐ ปี แห่งวันสวรรคตของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ วันเสวยราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรด ฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑), หน้า ๑๗๐ - ๑๗๘.

^{๕๗} ฉัษฐุณี สุทธิสงคราม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, (พระนคร: คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๔๕๕.

ในส่วนที่ท่านถูกกล่าวหาว่าจะเป็นกบฏนั้น เป็นธรรมดาของผู้ที่มีบุญวาสนาสูง จะเห็นได้
 อย่างชัดเจนว่า สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เมื่อยังเป็นผู้สำเร็จราชการ มีบารมีมาก
 ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระประชวรมากด้วย หากว่าบังเอิญ
 เสด็จสวรรคตลง ผู้ที่มีอำนาจวาสนามากที่สุดในเวลานั้น ก็อาจจะได้แผ่นดินไปครอง อีกประการ
 หนึ่ง สร้อยราชทินนามของท่านไปพ้องกับ เจ้าพระยาถนอมสุริยวงศ์ สมุหพระกลารักษ์
 ในเวลาที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม เสด็จสวรรคต พระเชษฐาธิราช พระราชโอรสพระองค์ใหญ่
 เจริญพระชนมายุ ๑๔ พรรษา เจ้าพระยาถนอมสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นสมุหพระกลารักษ์และเป็น
 ราชินิกุลด้วย เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อมาเจ้าพระยาถนอมสุริยวงศ์ทำการปลงศพมารดา
 ข้าราชการไปช่วยงานกันเป็นอันมาก เมื่อเวลาเสด็จออกขุนนาง จึงไม่มีข้าราชการเฝ้าเลย จน
 เสด็จออกจากท้องพระโรง ข้าหลวงเดิมทูลยุยงว่า เจ้าพระยาถนอมสุริยวงศ์ เป็นกบฏ
 สมเด็จพระเชษฐาธิราช ก็ทรงเชื่อเตรียมจะทรงลงโทษ เจ้าพระยาถนอมสุริยวงศ์ ทราบเรื่อง
 ก็เลยเป็นกบฏขึ้นมาจริง ๆ จับ สมเด็จพระเชษฐาธิราช ปลงพระชนม์แล้วจึงราชสมบัติ ๕๔ เรื่องที่
 เกิดขึ้นในครั้งนั้น คล้ายกับคราวนี้มาก ประกอบกับสร้อยราชทินนามของท่านไปพ้องกันด้วย
 คนทั่วไปจึงคิดว่าท่านอาจจะ เป็นกบฏขึ้นมาสักวันใดวันหนึ่งก็เป็นได้ ดังมีเรื่องซึ่งเล่ากันต่อมาว่า
 ในระหว่างที่ท่านดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการอยู่นั้น สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โศก พรหมรังษี)
 ได้จุดเตาเข้าบาทที่ท่านที่จวนในเวลากลางวันแสด ๆ แล้วบอกกับท่านว่า "ทุกวันนี้การแผ่นดิน
 มีดมัวนรก จะหาผู้ใดที่จะแก้ไขก็ไม่มี เห็นอยู่แต่เจ้าคุณท่านเดียวเท่านั้น ที่จะแก้ไขได้" ๕๕

๕๔ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า ๑๖๖ - ๑๖๗.

๕๕ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, ประวัติสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โศก พรหมรังษี), (กรุงเทพฯ:
 องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๖), หน้า ๘ - ๑๐.

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้ตอบท่านไปว่า จะพยายามรักษาบ้านเมืองไว้ให้มีผู้บง
 ร้ายต่อพระมหากษัตริย์ได้ สมเด็จพระพุทธอาจารย์ จึงได้ลากลับไป คาเล่าลือนี้มีอิทธิพลต่อ
 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาก ดังจะเห็นจากที่ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึง
 สมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยาลังกรณ์ กราบทูลว่า

... เขา (กงสุลอังกฤษ) ได้มาพบกับสมเด็จพระเจ้าพระยา เขา
 กะกั้นกับสมเด็จพระเจ้าพระยาเป็นแน่ว่า หม่อมฉันคงจะตายใน
 เร็ว ๆ นี้ เป็นแน่ ด้วยคอมันัก วังน่าคงได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน
 ... สมเด็จพระเจ้าพระยาก็พลอยเห็นจริงไปด้วย ได้บอกมอบฝาก
 บ้านเมืองว่า ถ้าสิ้นท่านแล้ว วังน่าจะเป็นเจ้าแผ่นดิน ให้เขา
 ช่วยทำนุบำรุงบ้านเมือง แลฝากบุตรหลานของท่านด้วยเถอด
 การเบียดนี้สมกับคำที่สมเด็จพระเจ้าพระยาพูดอยู่เสมอว่า หม่อมฉัน
 คงตายในนี้ ๆ หลายปีแล้ว ... จริงเป็นการสมคำพูด ... ๖๐

การทำทนายพระราชอำนาจพระมหากษัตริย์นี้ มิได้เกิดจากการมีอำนาจของสมุหกลาโหม
 แต่เพียงฝ่ายเดียว ยังมีการทำทนายจากบุคคลอื่นอีกด้วย คือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือ
 วังหน้า ดังนี้

๖๐ ม.ร.ว.ศีกฤทธิ ปราโมช, โครงการกระดูกในตู้, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, ๒๕๓๔),

๑.๒ การทำทนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่เกิดจาก การมีตำแหน่ง กรมพระราชวังบวรสถานมงคล บัญหาความขัดแย้งระหว่าง "วังหลวง" กับ "วังหน้า" นี้ จะต้องพิจารณาเป็นกรณีไป เพราะอาจเกิดด้วยเหตุที่มาจากพระองค์กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเอง และเกิดจากเหตุอันเป็นปัจจัยภายนอก ที่เห็นได้ชัดเจน คือ กรณีกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ในรัชกาลที่ ๑ และกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ในรัชกาลที่ ๕

ในรัชกาลที่ ๑ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล คือ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระอนุชาธิราช ใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ทรงมีความเป็นผู้นำและทรงเป็นนักรบที่ยอดเยี่ยม มีความกล้าหาญ ตัดสินพระราชหฤทัยอย่างเฉียบขาด ปฏิบัติการรวดเร็ว ด้วยเหตุที่ทรงเป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช อันมีความใกล้ชิดกับสมเด็จพระเชษฐาธิราชมาก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ทรงแต่งตั้งข้าราชการวังหน้าได้เอง โดยอิสระ ข้าราชการวังหน้าในสมัยนั้นล้วนเป็นข้าหลวงเดิมมาก่อนตั้งแต่ครั้งยังทรงดำรงตำแหน่ง เจ้าพระยาสุรสีห์พิฆเฑาะฐิราช เจ้าเมืองพิษณุโลก เช่น เจ้าพระยาพลเทพ โปรดให้เป็น สมเด็จพระเจ้าพระยาวังหน้า พระไชยบุรินทร์ ปลัดเมืองพิษณุโลกเป็น พระยากลาโหมราชเสนา พระพลเมืองพิษณุโลก เป็น พระยาจำแสนยากร สด ทนายข้าหลวงเดิม เป็น พระยามณเฑียรบาล ทองอินข้าหลวงเดิมเป็น เจ้าพระยาเสนหาภูธร จางวางมหาดเล็ก ^{๖๑} ข้าราชการส่วนพระบวรราชวังนี้ ขึ้นตรงต่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทโดยตรง เป็นอิสระจากการควบคุมของวังหลวง ทำให้วังหลวงไม่สามารถควบคุมอำนาจการเมืองของฝ่ายวังหน้าได้

^{๖๑} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑, หน้า ๒๐.

นอกจากนี้ กองกำลังฝ่ายวังหน้า เข้มแข็งและประสบความสำเร็จในการทำสงคราม
ป้องกันพระราชอาณาจักรเหนือกว่าทางฝ่ายวังหลวงให้ปรากฏหลายครั้ง เช่นคราวรบกับพม่าที่เมือง
ราชบุรี เมื่อพ.ศ. ๒๓๒๘ คราวตีทวาย พ.ศ. ๒๓๓๕ ๖๒ และคราวตีอังวะ พ.ศ. ๒๓๓๖ ๖๓
จากความสำเร็จเหล่านี้ เป็นปัจจัยส่วนหนึ่ง ที่ทำให้ฝ่ายวังหน้ารู้สึกภาคภูมิใจในความสามารถของ
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทและความเข้มแข็งของกองทัพวังหน้า ๖๔

ในส่วนพระองค์ของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเองนั้น ทรงเป็นผู้ที่มีจิตวิทยา
สูงอย่างยิ่งพระองค์หนึ่ง ดังจะเห็นได้จากการอุปมาเหนือความชอบ ในส่วนของพระบวรราชวัง
หลายครั้ง การที่ทรงเป็นผู้ที่ขยันอดเยี่ยม สามารถผูกน้ำใจผู้ใต้บังคับบัญชาได้ ดังจะเห็นได้จาก
การที่เมื่อคราวที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททรงเป็นแม่กอง
ยกมณฑปพระพุทธบาท เมื่อพ.ศ. ๒๓๒๕ ความในพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ว่า

๖๒ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๒๓ - ๑๒๔.

๖๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๗ - ๑๗๖.

๖๔ กรมศิลป์ากร, เพลงยาวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล, ใน จดหมายเหตุ
ความความทรงจากรมหลวงนรินทรเทวี, (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๘), หน้า ๒๗๘.

... สมเด็จพระอนุชาธิราช ก็เสด็จพระราชดำเนินโดยทาง
 ชลมารคถึงที่ประทับท่าเจ้าสนุก จึงมีพระราชบัญชาตรัสให้เกณฑ์
 ข้าราชการ นาย โพร ขนตัวไม้เครื่องบนพระมณเฑียรขึ้นไปยังเขา
 พระพุทธบาท ส่วนสมเด็จพระอนุชาธิราช ฯ ทรงพระอุตสาหะ
 ด้วยกำลังพระราชศรัทธา เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระบาททรง
 ยกตัวล่ายของเครื่องบนพระมณเฑียรตัว ๑ ด้วยพระหัตถ์ขึ้นประดิษฐาน
 เหนือพระอังศวาท ทรงแบกด้วยพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปตาม
 ทางให้ตั้งขาหย่างและพับปลายกที่ประทับ ไปตามระยะมรรคา
 เสด็จไปถึงที่ประทับที่ใด ก็ทรงวางตัวไม้ไว้บนขาหย่าง เสด็จหยุด
 ประทับบนพับปลายกที่นั้นพอหายเหนื่อยแล้ว ก็ทรงแบกตัวไม้ขึ้นเสด็จ
 พระราชดำเนินต่อไป แต่ตั้งนั้นเท่าถึงเขาพระพุทธบาท ด้วย
 อานาจกำลังพระราชศรัทธาทรงพระมหาอุตสาหะมิได้คิดแก่ลาภาก
 พระกายหมายจะให้เป็นบุญกุศลสำหรับพระราชาทุกพระองค์และจะให้
 เป็นเกียรติยศเพื่อจะได้เห็นว่า พระกำลังทั้ง ๒ ประการปรากฏ
 ไปในแผ่นดิน ... ๖๕

แม้ว่ากรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท จะมิได้ทรงมีเวลาว่างจากพระราชกิจนั้นก็ตาม
 แต่ก็ทรงสอดส่องดูแลทุกข์สุขของราษฎร ทรงสั่งเกตว่า "พระสงฆ์ที่มารับบิณฑบาตตามบ้าน

๖๕ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๕๔.

ราษฎร ไม่ต้องคอยทำอยู่ซ้ำ ได้รับความเร็ว แล้วกลับวัดบแต่เวลาเช้า ๆ แต่ในวังเจ้าและ
ผู้มีบรรดาศักดิ์ใหญ่ ๆ พระสงฆ์ต้องไปคอยทำอยู่ซ้ำ ได้รับความสบาย ข้อนี้เป็น การลำบากแก่
พระสงฆ์ยิ่งนัก ทานุญแล้วกลับจะได้บาบเสาคูไม่สมควร” ๖๖ จึงโปรดให้ตั้งพระราชกำหนดใหม่
ว่า ในพระบรมราชวัง ให้เจ้าพนักงาน เตรียมข้าวทรงบาตรมาตั้งที่และให้สังฆการีนิมนต์พระสงฆ์
มารับทำพร้อมกัน จะเสด็จลงทรงบาตรทุกวันในเวลาเช้า ๗ นาฬิกา เพื่อเป็นการไม่ลำบากแก่
พระภิกษุสงฆ์ที่จะต้องหิว ด้วยแต่เดิมกว่าจะกลับวัดก็เลยเวลาอันจ้งหันไปนานมากแล้ว

พระปรีชาสามารถของ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท เป็นที่ปรากฏชัดเจนหลาย
ประการ ส่วนมากจะสะท้อนให้เห็นถึงความเป็นผู้มีความคิดแยบยล ลึกซึ้ง ถ้าเป็นด้านการสงคราม
ก็มักจะทรงมีกลอุบายล่อลวงข้าศึกศัตรูหลายประการ เช่น การล่อลวงข้าศึกให้เข้าโจมตีค่ายอพยพ
ออกไปเองโดยไม่ต้องสู้รบหรือการทำลายขวัญกำลังใจของข้าศึก ดังจะเห็นได้จาก เมื่อคราวรบ
กับพม่าที่กาญจนบุรี พ.ศ. ๒๓๒๘

... ทรงพระราชดำริเป็นกลศึก เพลากลางคืนให้ผู้คนข้างม้ารี้พลลงมา
ยังค่ายเมืองกาญจนบุรี ครั้นเวลาเช้าให้ยกกลับไปยังค่ายหลวง ให้เดิน
พลข้างม้าเรียงรายกันเนื่องขึ้นไป อย่าให้ขาด ลวงพม่าให้เห็นว่ากองทัพ
ยกหนุนมาเป็นอันมาก กระทำดังนี้ทุกวัน ... ๖๗

๖๖ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๔๑

๖๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

วิธีนี้นับว่าเป็นยุทธวิธี (strategy) ในการสงครามที่ฉลาดแบบค่ายมากเพราะกองทัพของพระองค์ในเวลานั้นมีไพร่พลรวมทั้งสิ้น ๓๐,๐๐๐ คน ^{๖๔} แต่ทางพม่ามีถึง ๕๕,๐๐๐ คน ^{๖๕} ซึ่งมากกว่ากันถึงเกือบเท่าตัว ด้วยยุทธวิธีนี้ทำให้พระองค์สามารถขับไล่กองทัพพม่าในคราวนั้นออกไปจากเขตแดนของประเทศได้

จากกรณีเมื่อคราวฝรั่งเศสมาทำพันธไมตรีเมื่อพ.ศ. ๒๓๓๑ สามารถมองเห็นพระปรีชาทางด้านทหารรบ ภูมิปัญญาของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทได้เป็นอย่างดี ด้วยความเป็นที่ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทคืออยู่แล้วว่า ฝรั่งเศสนั้นทำพันธไมตรีมาได้รับชัยชนะทุกคน แล้วขนาดร่างกายของคนไทยนั้นก็เป็นที่เสียเปรียบอยู่แล้ว จึงโปรดฯ ให้คัดสุ่มวยที่จะชกกับฝรั่ง ทรงเลือกได้หมื่นผลาญ ซึ่งเป็นทนายในพระบวรราชวัง ด้วยหมื่นผลาญมีรูปร่างลำสันถูกพระราชหฤทัยมากกว่าใคร เมื่อถึงวันกำหนด จะต้องชกกันเฉพาะพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกด้วย โปรดฯ ให้ว่ากันว่าอันอยู่คงชะโลมทั่วกายหมื่นผลาญ ในเวลาชกกัน เมื่อฝรั่งจับเข้าที่ใด ก็ไม่สามารถจับตัวหมื่นผลาญได้ติด ทั้งนี้มันนั้นก็จะเป็นกำลังใจแก่หมื่นผลาญด้วย เมื่อการเป็นดังนี้ ฝ่ายฝรั่งเศสเห็นมวยของฝ่ายตนเองไม่สามารถจับตัวหมื่นผลาญได้ จึงลงไปในสนามปลักหมื่นผลาญ วิชาหัดดอยหนีกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ทอดพระเนตรเห็นดังนั้นก็ทรงพระพิโรธคะริสว่า ..."เล่นชก

^{๖๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๖๘.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

พันกันก็ตัวแต่ตัว โฉนจึงช่วยกันเป็นสองคนเล่า"^{๗๐}จึงเสด็จลงจากลับพลาโดยเร็วยกพระบาทถีบเอาฝรั่งที่ชายที่เข้าไปปลักหมื่นพลาญล้มลง จากนั้นพวกทนายเลือกก็วิ่งกรูกันเข้าชกศอยฝรั่งได้รับบาดเจ็บสาหัส พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ต้องทรงห้ามปราม การจึงยุติ แล้วยังทรงส่งหมอไปรักษาพยาบาลฝรั่งด้วยจึงเป็นอันว่าฝ่ายไทยเป็นผู้ชนะฝรั่งด้วยไหวพริบและปัญญาอันเลิศในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทนั่นเอง

จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้น แสดงให้เห็นว่า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ทรงมีพระปรีชาเป็นเลิศหลายทางด้วยกัน ผลที่เกิดจากการนี้ เป็นการท้าทายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในทางหนึ่ง จะเห็นได้ว่าบรรดาข้าราชการฝ่ายพระบวรราชวัง ดูจะไม่พอใจที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท อยู่ในตำแหน่งที่เป็นรองพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดั่งบันทึกลงของพระองค์เจ้ากรมขุนจัตุมงคล พระธิดากรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทกับนักงองค์ฮี้ ซึ่งเป็นพระธิดาของสมเด็จพระอุไทยราชา เจ้ากรุงกัมพูชา ได้บันทึกสรรเสริญความสามารถของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทไว้ว่า ดีกว่าวังหลวงทุกอย่าง แต่เพราะเป็นน้อง จำต้องอยู่ในตำแหน่งที่เป็นรอง ^{๗๑}อาจจะเป็นด้วยเหตุนี้ ข้าราชการพระราชวังหลวงและพระบวรราชวัง

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๗๐} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๐๖.

^{๗๑} กรมศิลปากร, เพลงยาวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล, ใน จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า ๓๒๐ - ๓๒๑.

จึงไม่ค่อยจะลงรอยกัน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์ว่า "ฝ่ายวังหลวงกับวังหน้า แม้ว่าจะไม่บองร้ายถึงขนาดขั้นจะล้มกันไปข้างหนึ่ง แต่ก็มักจะอวดดีใส่กัน ว่าร้ายกันและระแวงกัน" ^{๗๒} ทำให้ข้าราชการทั้งสองฝ่ายแตกแยกกัน ถือเป็นพวกเป็นเหล่า เกิดความขัดแย้งกันเป็นอันมาก

เหตุการณ์ที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททำทนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในราวเดือน ๑๑ พ.ศ. ๒๓๓๕ มีการแข่งเรือระหว่างพระราชวังหลวงและพระบรมราชวัง เมื่อเตรียมฝีพายเรียบร้อยแล้ว เวลาแข่งจริงกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ทรงจัดคนมารับน้ำหม่ำไปแข่ง ข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวงจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็โปรดให้เลิกการแข่งเรือ มีพระราชดำรัสว่า "เล่นดังนี้ จะเล่นด้วยที่ไหนได้" ^{๗๓} นับแต่นั้นเป็นต้นมากรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ก็ทรงขัดเคืองมิได้ลงมาเฝ้า ฯ ถึง ๒ เดือน ครั้นเดือนอ้ายก็ทรงลงมาเฝ้าสมเด็จพระเชษฐาธิราช กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เงินที่พระราชทานปีละ ๑,๐๐๐ ชั่งนั้น ไม่พอแจกเบี้ยหวัดข้าราชการ จะขอรับ

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๗๒} กรมศิลปากร, เพลงยาวกรมพระราชวังบวรสถานมงคล, ใน จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี, หน้า ๓๒๒.

^{๗๓} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๕๑.

พระราชทานเพิ่ม เพื่อให้พอแจกจ่าย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระราชดำรัสตอบว่า "เงินที่เก็บมาได้มาแต่ส่วยสาอากร ก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงได้เอามาแจกเบี้ยหวัด ก็ไม่ครุพอต้องเอาเงินกำไรตกแต่งสำเภามาเพิ่มเติมเข้าอีกจึงจะพอใช้ไปได้ปีหนึ่ง ๆ เงินคงคลังที่สะสมไว้ก็ยังมี" กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ไม่ได้ตามพระราชประสงค์ ก็ทรงจัดเคืองมิได้เสด็จลงมาเฝ้า ฯ สมเด็จพระเชษฐาธิราชเลย ฝ่ายข้าราชการพระบวรราชวัง นารายณ์พระยาเกษตรรักษา (บุญรอด) เห็นดังนั้น ก็เกณฑ์ข้าราชการ ตระเตรียมศาสตราวุธ เอาปืนใหญ่ขึ้นบนบ่อนในพระบวรราชวังคอยที่อยู่ ฝ่ายทางพระราชวังหลวง เจ้าพระยารัตนาพิพิธ เห็นดังนั้น ก็กราบบังคมทูลขอพระราชทานรักษาพระราชวังหลวงไว้มั่นคง

จะเห็นว่าเมื่อเหตุการณ์ดำเนินมาถึงขั้นนี้ เป็นผลที่เกิดจากเหตุเล็กน้อยเท่านั้น แต่กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็สามารถต่อรองทำทนายพระราชอาณาของพระมหากษัตริย์ได้ แต่นับว่ายังเป็นเคราะห์ดีของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอย่างมาก เพราะเหตุการณ์ถูกกลามาใหญ่โต จะเกิดสงครามกลางเมืองอยู่แล้ว ความทราบถึง สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ ทั้งสองพระองค์ จึงได้เสด็จขึ้นไปยังพระบวรราชวัง ทรงพระกันแสง ตรัสประเล้าประโลมไปถึงความเก่า ๆ แต่ครั้งตกทุกข์ได้ยากมาจนได้ราชสมบัติ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ก็มีพระราชหฤทัยอ่อนลง เหตุการณ์ก็มีไต่ดำเนินไปบนทางร้าย

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเสด็จสวรรคต ในปลายรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๔๖ เกิดเหตุการณ์วุ่นวาย ๒ ประการ อันเนื่องมาจากพระราชโอรสและข้าราชการในพระบวรราชวัง โดยเหตุการณ์แรก ข้าราชการพระบวรราชวังแสดงกิริยากระด้างกระเดื่องจะเกิดการวิวาทกันกับข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวงเมื่อข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง จะขึ้นไปจุกช่องล้อมวงตามธรรมเนียม สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมหลวงอิศรสุนทร เจ้าพระยารัตนาพิพิธ และ

พระยายมราช ต้องไปจัดการจุกช่องล้อมวงด้วยพระองค์เองและด้วยตนเองจึงสำเร็จ โดยตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไปโดยการเดินทางเดินไปสองข้างพระเสลี่ยง ในขณะที่เสด็จ ฯ ไปทรงพยาบาลกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทเมื่อเวลาทรงพระประชวรหนักแล้วนั้น ^{๓๔}

เหตุการณ์อีกเหตุการณ์หนึ่ง ซึ่งเป็นการทำทนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์โดยตรง คือ กรณีพระองค์เจ้าลาตวน พระองค์เจ้าอินทาบัต และข้าราชการพระบวรราชวังอีกหลายคน เป็นกบฏ ด้วยเหตุที่ เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททรงพระประชวรมากแล้วนั้นมีพระราชดำริสเป็นนัยแก่พระองค์เจ้าลาตวน พระองค์เจ้าอินทาบัต ให้คิดการแผ่นดิน ซึ่งจากการที่พระราชพงสาวดารกล่าวว่า "มีคำเล่าถูกต้องร่วมกันเป็นหลายปาก " ^{๓๕} ทำให้เห็นได้ว่า มีหลักฐานกรณี พระองค์เจ้าลาตวน พระองค์เจ้าอินทาบัต ก่อการกบฏขึ้นมาจริง ความรอยย่อของกรณีนี้มีว่า เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาททรงพระประชวรหนัก มีรับสั่งว่า พระที่นั่งนั้น ๆ ได้ทรงสร้างไว้ใหญ่โตมากมาย เป็นของปราณีตบรรจงงามดี ทรงพระประชวรนานไม่ได้ออดพระเนตรเห็นรอบคอบเลย เจ้าพนักงานจึงเชิญพระองค์ขึ้นประทับพระเสลี่ยง บรรทมพิง

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๓๔} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงสาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๓๘.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๑.

พระเขนย เชิญเสด็จไปรอบพระที่นั่งต่าง ๆ ในขณะที่เสด็จไปก็ทรงบ่นว่า "ของนี้อุตสาหะทำด้วยความคิดและเรี่ยวแรงเป็นหนักหนา หวังว่าจะอยู่มาให้ยาวนาน ๆ ก็ครั้งนี้ไม่ได้แล้ว จะได้เห็นครั้งนี้ เป็นที่สุด ต่อไปก็จะเป็นของท่านผู้อื่น"^{๗๖} คราวต่อมาเสด็จออกมามัสการลาพระพุทธรูปในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ทรงพระราชศรัทธา ถวายพระแสงอุทิศเป็นราวเทียนในพระอุโบสถ เมื่อทรงจุดเทียนที่เจ้าพนักงานติดเรียงเข้าที่พระแสงแล้วทรงปรารภจะแทงพระองค์ด้วยพระแสงถวายพระ พระองค์เจ้าลาควน เจ้าแยงพระแสงไปจากพระหัตถ์ ทรงพระโสมนัส ทอดพระองค์ลงทรงพระกัมแสง ตรัสบริภาษ ต่ำแข่งพระองค์เจ้าลาควน ต่าง ๆ ฝ่ายเจ้านายพระบรมราชวังพระองค์อื่น ๆ เห็นดังนั้น ก็พยายามเข้าปลุกปล้ำ เชิญพระองค์กลับ ในระหว่างทางก็ทรงขัดเคืองเจ้านายเหล่านั้น ตรัสบริภาษต่าง ๆ ว่าทรงข่มเหงพระองค์ ต่อมาภายหลังทรงมีพระราชดำรัสว่า "สมบัติทั้งนี้พระองค์ได้ทำศึกสงครามกู้แผ่นดินขึ้นได้ ก็เพราะพระองค์ทั้งสิ้น ไม่ควรจะให้สมบัติตกไปได้ แก่ลูกหลานวังหลวงผู้ใดมีสติปัญญาทำให้แรงคิดเอาเถิด" จากพระราชดำรัสนี้เองทำให้พระองค์เจ้าลาควน พระองค์เจ้าอินทาบัต คิดก่อการกบฏขึ้น โดยร่วมมือกับ พระยากลาโหม (ทองอิน) ผูกคนในพระบรมราชวัง หากการฝึกนั้นเกิดพลั้งพลาดเสียชีวิตลง ก็ให้ฝังกันในกำแพงพระบรมราชวังนั้น จนความทราบถึง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระความ พระองค์เจ้าทั้งสองก็รับเป็นความสัตย์ ช้ำยังขัดทอดถึงพระยากลาโหม (ทองอิน) ด้วย จึงโปรดให้ประหารชีวิตเสียทั้งหมด ^{๗๗}

^{๗๖} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๘๑ - ๑๘๒.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

จากเหตุการณ์ครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสลดพระราชหฤทัยมาก นอกจากนั้นยังทรงน้อยพระราชหฤทัยในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทมาก จนถึงกับตรัสว่า "กรมพระราชวังบวร ๆ รักลูกยิ่งกว่าแผ่นดินให้สติปัญญาให้ลูกกาเริบจนถึงคิดประทุษร้ายต่อแผ่นดิน เพราะผู้ใหญ่มืดจะไม่เผาคีแล้ว" แต่เสนาบดี ข้าราชการหลายคนช่วยกันกราบทูลว่า "ซึ่งจะไม่ทำการพระเมรุพระราชทานเพลิงนั้นไม่ควร ด้วยราษฎรและหัวเมืองเป็นอันมาก ที่ทราบก็จะมี ที่ไม่ทราบก็จะมี จะตีเตียนต่าง ๆ ไปด้วย" จึงมีรับสั่งว่า "ขุนนางจะให้เผาก็จะเผา" ๗๘

นับว่าน่าสลดใจอย่างยิ่งที่ความสัมพันธ์ระหว่าง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ต้องมีอันกินแค้นกันขึ้น แม้ว่าอีกฝ่ายหนึ่งจะสวรรคตไปแล้ว แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงสะเทือนพระราชหฤทัยเป็นอย่างมากที่พระอนุชา กุฎีพระบารมี ตกทุกข์ได้ยากมาแต่กรุงเก่า ต่อผู้พาดพิงเข้าศึก ผจญกับอันตรายทั้งปวง เสียง่า เสียง่าไหล่กันตลอดเวลา ให้ความคิดลูกหลานให้ก่อการกบฏขึ้น นับเป็นการทำทนายพระราชอำนาจ ของพระองค์อย่างรุนแรง

เหตุการณ์ความขัดแย้งระหว่างวังหลวงกับวังหน้านี้ มาเกิดกรณีรุนแรงขึ้นอีกครั้งหนึ่งใน รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เรียกกันว่า วิกฤตการณ์วังหน้า พ.ศ. ๒๔๑๗ ซึ่งเป็นผลมาจากการตั้งสภาที่ปรึกษาในพระองค์ การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์และการออกกฎหมาย เลิกทาส ทำให้ผู้ที่อยู่ในกลุ่มอำนาจแบบเก่า สูญเสียผลประโยชน์ แต่ชนวนที่ทำให้ความขัดแย้ง

๗๘ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑, หน้า ๑๘๕.

ระหว่างวังหลวงกับวังหน้าระเบิดออกมาก็คือ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญทรงถูกโจมตี ถูกตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับความชอบธรรมในฐานะวังหน้าของพระองค์อย่างเปิดเผยโดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) น้องต่างมารดาของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มที่ต้องการปฏิรูปประเทศอย่างรวดเร็วและพยายามจัดรูปการบริหารราชการแผ่นดิน โดยการรวมอำนาจมาไว้ที่องค์พระมหากษัตริย์ ได้เขียนบทความเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ ลงในหนังสือพิมพ์ครุฑพาว์ ซึ่งถือได้ว่าเป็นหนังสือพิมพ์ทางการเมืองฉบับแรกของไทยและเป็นกระบอกเสียงของฝ่ายสยามหนุ่ม โจมตีกลุ่มขุนนางฝ่ายอนุรักษนิยมว่า ทำงานล้มเหลว วิเคราะห์ฐานะของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ว่าไม่ถูกต้อง พวกเขาจะจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ เท่านั้น ประกอบกับในเวลานั้น ทรงได้รับหนังสือทั้งมีใจความว่า จะถูกลอบปลงพระชนม์ ก็ยิ่งทรงหัวแค้นเกรงภัยมากขึ้น ประกอบกับทรงรู้สึกว่าการก่อกำล้างสนับสนุนเนื่องจากสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ พ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแล้วและมักจะไปพักอยู่ที่ราชบุรีเป็นส่วนใหญ่ พระองค์จึงทรงช่องสุมนุสนต์และระดมอาวุธเข้าในวังหน้าตอนกลางคืนเป็นการใหญ่ คล้ายกับเป็นการข่มขู่ฝ่ายวังหลวงอย่างเห็นได้ชัด

ต่อมาบังเอิญตอนกลางคืน วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๗ เกิดเพลิงไหม้คลังเก็บอาวุธ กระสุนดินดำในพระบรมมหาราชวัง ทหารวังหน้าถืออาวุธครบมือ อ้างว่าจะเข้าไปช่วยดับไฟแต่ถูกทหารวังหลวงขัดขวางไว้ เมื่อเพลิงสงบลง ฝ่ายวังหลวงก็ระดมกำลังทหารประจำการจัดเวรยามอย่างเข้มแข็งเพื่อรับสถานการณ์ ทางฝ่ายกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงเกรงว่าจะต้องพระราชอาญา เนื่องจากทรงตระหนักดีว่า ทางฝ่ายวังหลวงรู้แล้วว่าพระองค์ช่องสุมนุสนต์และอาวุธมากเกินไปเกินความจำเป็น ซึ่งเป็นการทำทนายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่งนอกจากนี้ การที่กำล้างคนของพระองค์ถืออาวุธครบมือเข้าไปในวังหลวง คล้ายกับการก่อการกบฏ ประกอบกับทรงทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ทรงพอพระราชหฤทัยในพระองค์อยู่แล้ว

ดังนั้นจึงเสด็จหนีเข้าไปพึ่ง มร.โทมัส น็อกซ์ กงสุลเยเนอราลอังกฤษ ซึ่งมีความสนิทสนมกับ พระองค์เป็นพิเศษโดยเสด็จหนีไปอาศัยอยู่ในสถานกงสุลอังกฤษ ในตอนกลางคืน วันที่ ๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๗

เมื่อเหตุการณ์ มีที่ท่าว่าจะบานปลายลุกลามใหญ่โตและอาจจะถูกต่างชาติเข้าแทรกแซง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปถึง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ที่เมืองราชบุรี ให้เดินทางมายังพระนคร เพื่อหาทางปรับความเข้าใจกับ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ในครั้งแรก สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ได้ขอให้สมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาบวรราชนิธิยุตต์ เป็นผู้ไกล่เกลี่ยแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงยินยอม ทรงยืนยันที่จะให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้ไกล่เกลี่ยด้วยทรงเห็นว่า จะได้เป็นที่เกรงพระทัยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ

ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงกับวังหน้าถึงจุดแตกหัก เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงปฏิเสธไม่ยอมออกจากสถานกงสุลอังกฤษและไม่ยอมเจรจากับฝ่ายวังหลวง เพราะทรงหวังพึ่ง รัฐบาลอังกฤษให้เป็นผู้ไกล่เกลี่ยประนีประนอม เพื่อมิให้ต่างชาติเข้ามาแทรกแซง จนเหตุการณ์ลุกลามเป็นเรื่องใหญ่โตขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชหัตถเลขาไปยัง เซอร์ แอนดรู คลาก (Sir Andrew Clark) ผู้สำเร็จราชการอังกฤษที่สิงคโปร์ เชิญเข้ามายังกรุงเทพ เพื่อรับฟังคำชี้แจง ก่อนที่รัฐบาลอังกฤษจะตัดสินใจดำเนินการขั้นต่อไป

เซอร์ แอนดรู คลาก เดินทางมาถึงกรุงเทพ ตอนกลางเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอธิบายว่า ความขัดแย้งดังกล่าวเป็นเรื่องภายในพระราชวงศ์ ทรงขอร้องมิให้อังกฤษเข้าแทรกแซง นับเป็นโชคดีที่รัฐบาลอังกฤษเองก็ไม่ต้องการ

ทำให้เกิดการจลาจลขึ้นในเมืองไทย เพราะจะทำให้อังกฤษเสียประโยชน์ในทางค้าขายและอังกฤษ
 ยังไม่มีนโยบายแทรกแซงการเมืองภายในของไทย ประกอบกับ โทมัส นอร์คิง กงสุลอังกฤษบังเอิญ
 ลาไปพักผ่อนที่ประเทศอังกฤษ ไม่อยู่เมืองไทยในขณะนั้นด้วย เซอร์ แอนดรู คลาก จึงรับฟัง
 เหตุผลด้วยดี ดังนั้น การขอความช่วยเหลือจากอังกฤษของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญจึงประสบ
 กับความล้มเหลว ประกอบกับ สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ ก็มิได้เข้าข้างวังหน้าในกรณี
 ความขัดแย้งครั้งนี้และได้แสดงให้ทุกฝ่ายทราบอย่างเปิดเผยว่า จะไม่สนับสนุนให้เกิดการแตกรั่ว
 รอคยเด็ดขาดและไม่เห็นด้วยอย่างยิ่งกับการที่ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญนำชาวตะวันตกเข้ามา
 เกี่ยวข้องกับ เรื่องการเมืองภายในของประเทศ

เมื่อกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ไม่ได้รับการสนับสนุนทั้งทางรัฐบาลอังกฤษและทาง
 สมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ก็ต้องเสด็จออกจากสถาน
 กงสุลอังกฤษและต้องทรงยอมรับข้อตกลงที่ว่าวังหน้าจะมีกำลังทหารพร้อมอาวุธได้ไม่เกิน ๒๐๐ คน
 กองทหารนี้จะเคลื่อนย้ายออกจากวังหน้าไม่ได้ นอกจากจะได้รับพระบรมราชโองการ บรรดาอาวุธ
 ยุทโธปกรณ์ อันได้แก่ เรือรบ อาวุธปืน ตลอดจนกระสุนดินดำต่าง ๆ ต้องอยู่ในอำนาจของฝ่าย
 วังหลวงทั้งสิ้น ในขณะที่เดียวกันก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ
 ทรงได้รับรายได้จากภาษีอากรต่าง ๆ มากเท่ากับตอนต้นรัชกาล ^{๙๕}

^{๙๕} สำนักราชบัณฑิตยสถาน, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒ รัชกาลที่ ๔ - พ.ศ. ๒๔๗๕,
 หน้า ๔๑ - ๔๓. และ ปิยนาด บุนนาค, บทบาทและแนวคิดทางการเมืองของสมเด็จพระยาบรม
 มหาราชศรีสุริยวงศ์, วิทยานิพนธ์ภาควิชาปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ๒๕๒๕,
 หน้า ๑๔๕ - ๑๔๘.

๒. หน้าที่การงานก้าวต่อกัน จะเห็นได้ว่าอำนาจของสมุหพระกลารโหมและสมุหนายก ยังมีการก้าวต่อกันและกันเองเป็นอย่างมาก จะเห็นได้จากกรรที่กรรต่ง ๆ ที่ขึ้นกับ สมุหพระกลารโหมและสมุหนายกมิใช่เป็นกรรในหน้าที่ทหและพลเรือนแต่เพียงอย่างเดี่ยว กรรที่ ขึ้นกับสมุหพระกลารโหมมิใช่เพียงกรรที่เกี่ยวกับการทหเท่านั้น เช่นเดียวกับ กรรที่ขึ้นกับ สมุหนายกก็มิใช่มีเพียงกรรที่ เกี่ยวข้องกับการพลเรือนเพียงอย่างเดี่ยว หรืองกรรการบางอย่าง อีกลายหนึ่งจะเป็นผู้ปฏิบัติได้สะดวกกว่า เช่น แม้ว่ากรรข้างจะเป็นกรรทางด้านกรรทหแต่ยกมา อยู่ในความควบคุมของสมุหนายก เหตุด้วยทหหัวเมืองฝ่ายเหนือมีข้างมาก สะดวกแก่กรรจัดการ ของสมุหนายกซึ่งมีเขตรับผิดชอบทหภาคเหนือและจะเป็นกรรดีได้กรรทหฝ่ายพลเรือนเป็นฐานะใน กรรเลี้ยงดูเอาใจใส่ เมื่อมีกรรการสงคราม สมุหนายกก็จะเกณฑ์ได้ทั้งข้างของหลวงและของ ราชบุรี ๘๐

ลักษณะกรรปฏิบัติงานเช่นนี้ บางครั้งก็เกิดผลดีแก่กรรการ เช่น เป็นการดูแลอำนาจ ระหว่างสมุหพระกลารโหมและสมุหนายก มิใช่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งมีอำนาจมากจนเกินไป ไม่เช่นนั้นแล้ว สมุหพระกลารโหมและสมุหนายก ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ย่อมจะมีกำลังและอำนาจที่จะต่อรองได้ทั้ง พระมหากษัตริย์และขุนนางเสนาบดีอื่น ๆ ซึ่งจะไม่มีบังเกิดผลดีต่อประเทศชาติ ๘๑

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๘๐ สุดา เพียรธัญญกรณ์, อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์, หน้า ๕๗.

๘๑ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

แต่เมื่อพิจารณาอีกมุมหนึ่ง การที่แต่ละฝ่ายเข้ามามีบทบาทซึ่งกันและกันเช่นนี้ ย่อมเป็นการก้าวทำงานของกันและกันไปเองโดยปริยาย บางครั้งเกิดความสับสน ไม่สามารถวินิจฉัยได้ว่างานนี้ควรจะเป็นส่วนรับผิดชอบของผู้ใด เช่นการกราบทูลไปบอกราชการทั้งฝ่ายสมุหพระกลาโหม และสมุหนายก มักจะเป็นข่าวจริงผู้ร้ายหรือรายงานนี้พบนต้นข่าวเหมือนกันทั้งสองฝ่ายหรืออาจจะรวมของกรมทำด้วย เมื่อพิจารณาการข่าวในบอกรับนั้น เจ้าพนักงานก็ไม่สามารถพิจารณาได้ว่าเป็นหน้าที่ของผู้ใดได้ ก็มีความขึ้นกราบบังคมทูลเรียนพระราชบัญญัติ ซึ่งคล้ายกับจะทูลถามว่าจะโปรดให้ทำอย่างไรในทุกเรื่อง จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรำคาญตรัสสน่ว่า "กระทรวงมหาดไทยกลายเป็นไปรษณีย์ไปเสียแล้ว มีราชการอะไรก็เกณฑ์ให้ทรงพระราชดำริวินิจฉัยเสียทั้งนั้น ไม่ช่วยคิดอ่านบ้างเลย" ๘๒

นอกจากนี้ การบริหารงานของหน่วยงานอื่น ๆ ยังมีความก้าวท้าวกันอีก จนไม่สามารถวินิจฉัยการงานสิ่งใดได้อย่างรวดเร็ว ในที่นี้จะยกตัวอย่างมาศึกษา เฉพาะกรณีพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๘๒ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เทศาภิบาล, หน้า ๑๓.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ปรากฏปัญหาเรื่องเกี่ยวกับกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่ทรงสามารถที่จะจัดการสิ่งใดลงไปได้ด้วยเป็นการรับผิดชอบในส่วนกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ^{๘๗} เพียงแต่มีพระราชหัตถเลขา ตักเตือนไปยังกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญให้ทรงจัดการเสีย เช่น กรณีพระองค์เจ้าพรหมเมศ ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างมารดาของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญประพฤติการเหลวไหลชุกพระอุโบสถวัดมหาธาตุทุกวัน เพื่อหาทรัพย์สมบัติและเครื่องรางของขลัง ทรงห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง จึงต้องจับกุมคุมขังไว้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีใบถึงกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญว่า

... อนึ่ง เมื่อเวลาเธอไปเที่ยว อยู่ข้างนี้สมเด็จกรมพระฯ ทรงแจ้งความให้ฉันทราบ เจ้าพรหมเมศได้ชุกพระอุโบสถวัดมหาธาตุ ห้ามปรามก็ไม่ฟัง ครั้นเมื่อตัวให้ พระยาทิพนมเทียนขึ้นใบ ก็ว่าไม่มีอะไรจะหักกัน เจ้านั้นเวียนมาชุกอยู่ทุกวัน ไม่รู้หยุด ฉันจึงสั่งให้เอา

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๘๗} ประภัสสร บุญประเสริฐ, ขอบเขตพระราชอำนาจของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๔๓๕), วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย , ๒๕๑๕, หน้า ๑๐๕ - ๑๑๐.

ตัวมาซัง ถ้าเห็นว่าเกะวักสาวไม่ฟัง จึงให้สาวจรไร้ว บัดนี้เธอก็
กลับมาแล้ว ฉันขอสงวนไว้ให้ครมารับตัวไป อนึ่ง ได้ทราบข่าวว่า
เจ้าพรหมเมศนี้ ป่าวพราก็ไม่มี มีแต่มารดาพุ่งกางเกงขาเกี่ยวตัวเดียว
ดูเป็นที่สังเวชหนักเข้าอื่น ๆ ที่ว่าเที่ยวชอกแซกอยู่อย่างนี้ ยังอีกหลาย
คนขอให้เธอคิดอ่านแก้ไขเสียพออย่าให้เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ
ในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ... ๘๕

แต่ที่ร้ายแรงกว่ากรณีพระองค์เจ้าพรหมเมศ คือ ความประพฤติของพระองค์เจ้าภาณุมาศ
และพระองค์เจ้าเจ็ดกรม ซึ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทรงตกเดือน
ให้กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ ให้ทรงควบคุมเข้มงวดยิ่งขึ้น สำหรับความประพฤติของพระองค์
เจ้าทั้งสองพระองค์นี้ ไม่ปรากฏว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับอะไร แต่เมื่อพิจารณาจากพระราชหัตถเลขา
แล้ว สามารถมองเห็นว่าเป็นความประพฤติที่ร้ายแรงมาก ดังพระราชหัตถเลขา ดังนี้

... ด้วยฉันได้รับจดหมายเธอ ทราบความทุกประการแล้ว เจ้าภาณุมาศ
กับเจ้าเจ็ดกรมทำการหยาบคาย หมั่นประมาทเกินนัก มีความคิดมาก แต่
ครั้งเราจะทำโทษอย่างอื่น ตามอย่างแต่ก่อน การก็จะร้องดั่งไปเป็นที่
เสื่อมเสียพระเกียรติยศในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เธอ

๘๕ กทข.พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมพระราชวังบวร
สถานมงคล ร.ที่ ๓๕๕/๕๑ วัน ๓๑๑ จ.ศ.๑๒๔๑ (๕ ธันวาคม ๒๔๒๒).

เอาตัวมาถามเสียทั้ง ๒ คน ถ้ารับเบเนสั่งต้องกันแล้วให้จำตรวนกักขังไว้
 เบนการกวัดขังทั้งสองคน ตามความคิดอันหนัก แต่คงจะมีคนที่สมรู้เบเนใจ
 แลนายประตู่ทั้งข้างหน้าข้างในควรจะต้องเขียนจดตามอาญาที่ทำความคิด
 แลไม่รักษาการในตำแหน่งจะได้ไม่มีความประมาทสืบไปภายหน้า แล้วแต่
 เธอจะลงโทษตามที่คิดมากผิดน้อย แต่การเบเนขึ้นได้ถึงเพียงนี้ ไม่เคยมี
 แบบอย่างมาเลย เบนที่เสียใจแลเบนที่หวาดหวั่นยิ่งนักการต่อไปเธอต้อง
 คิดรักษาให้แข็งแรงขยันให้จงได้กำแพงแห่งใดตาเบเนที่ล่อแหลมควรจะก่อ
 เสริมเสียให้ทุกแห่งให้มีคนพิทักษ์รักษาอย่าให้เบนการหละหลวม เบนเช่น
 ครั้งนี้ได้อีก การครั้งนี้ยังเบเนเคราะห์ดีที่เข้ามาไกล ถ้าไปไกล เราจะได้
 ความอภัยศกว่านี่ยิ่งนัก ขอให้เธอใส่ใจกับกษัตริย์กันให้จงมาก... ๘๕

จากที่ยกมานี้จะเห็นได้ว่า แม้แต่การตัดสินความคิด ซึ่งเป็นที่ปรากฏชัดเจนว่าเป็นความ
 ผิดขั้นหนัก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ยังมีได้ทรงพระราชทานงานการตัดสิน
 การนั้นด้วยพระองค์เอง กลับต้องส่งตัวไปให้ต้นสังกัดพิจารณา ทำให้เสียเวลาโดยเปล่าประโยชน์

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

๘๕ กษ.พระราชหัตเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกรมพระราชวังบวร
 สดามงคล ร.ที่ ๓๔๕/๔๖ วัน ๕^{๑๓}๑๐ จ.ศ.๑๒๔๖ (๑๗ กันยายน ๒๔๒๗).

ดังนั้น สามารถสรุปได้ว่า แนวคิดด้านการปกครองส่งผลต่อการจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดินและการจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ส่งผลโดยตรงให้อัครมหาเสนาบดีโดยเฉพาะสมุหพระกลาโหม มีอำนาจหน้าที่มากขึ้น จนสามารถเข้าแทรกแซงกิจการต่าง ๆ ได้ การที่สมุหพระกลาโหมมีอำนาจหน้าที่มากขึ้นนั้น ส่งผลให้เกิดการทำทลายพระราชอำนาจพระมหากษัตริย์และการก้าวท่ายการบังคับบัญชาหน่วยงาน โดยมีปัจจัยภายนอกมาเสริม คือ ธรรมเนียมพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งมีการทำทลายพระราชอำนาจและการบังคับบัญชาหน่วยงานที่ก้าวท่ายกับพระมหากษัตริย์ เช่นเดียวกับสมุหพระกลาโหม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ผลของการจัดการก้างคน

จากระบบและวิธีการจัดการก้างคนดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ก่อให้เกิดผลที่ตามมา ดังนี้

๑. ปัญหาความสับสนในเรื่องจำนวนไพร่หลวงและไพร่สม วิธีการจัดการก้างคนที่ใช้ในรัชกาลก่อน ๆ ก่อให้เกิดความสับสน มีไพร่หลวงหนีไปเป็นไพร่สม ก้างคนจึงกระจัดกระจายไปตามหมู่บ้านและเจ้านาย โดยที่รัฐไม่ทราบทั้งจำนวนและไม่อาจควบคุมได้ หลักฐานการตรวจสอบจำนวนไพร่สม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ บ่งชี้ว่าจำนวนไพร่หลวงที่แจ้งไว้ในทะเบียนบัญชีไพร่กับจำนวนที่แท้จริงไม่ตรงกัน คือ มีการปิดบังไพร่สมไว้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริในทันองทรงพระวิตถ ในจำนวนไพร่หลวงที่ขาดหายไปและไพร่สมที่เพิ่มจำนวนขึ้นมา

๒. ปัญหาเรื่องความสับสนของการควบคุมก้างคน ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ความสับสนของระบบการควบคุมก้างคนมีมากขึ้น ไพร่ไม่อยู่ตรงสังกัดและจำนวนมากหลบหนีไปเป็นไพร่ประเภทอื่นหรือหลบหนีไปอยู่ตามป่า เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ได้ประมาณว่าไพร่หนีมีจำนวนหลายหมื่นคน ไพร่หลวงมักหนีเข้าป่า หรือคิดอุบายให้เกิดมิดีขึ้นในหัวเมือง เพื่อตนจะได้ถูกจับเป็นเลกคงเมืองรับราชการงานเบา การหนีของไพร่เป็นวิธีการปกติที่ไพร่จะเลี่ยงงานหนักไปสู่งานเบา ประกอบกับไม่มีการลงโทษไพร่หนีอย่างรุนแรง ไพร่จึงไม่กลัวเกรง นอกจากนี้ มุลนายยังถือโอกาสทุจริต หาประโยชน์ใส่ตน เช่น เบียดบังไพร่ไว้ไม่ลี้ก ปลอ่ยให้เป็นไพร่ซื้อมือขาว เพื่อรับเงิน

จากไพร่ หรือยื่นจากหนายตาย หนี ขรา พิการ ใดๆไม่เป็นจริง หรือรับสินบนามส่งบุตรเข้ารับ
ราชการและในการทูลจริตเช่นนี้ มูลนายก็มีได้รับโทษรุนแรงแต่ประการใด เช่น กรณีพระสินธพอม
เรศ ขุนแสนพรรัตน์ กรมม้าฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ยื่นจำนวนเลขไพร่หลวง กรมม้า
ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ต่ำกว่าจำนวนทะเบียนสีก คือ บิดบังเลขไว้ถึงจำนวน ๔๐๑ คน ใน
กรณีที่มีการลงโทษเพียงปรับไหมตามศักดิ์นา ^{๘๖}

๓. ปัญหาเงินค่าราชการและเงินช่วยค้ำง ปัญหาเงินค้ำงนี้ เป็นปัญหาซึ่งสะสมกันมา
นาน บางหมวดบางกองมีการค้ำงถึง ๒๐ ปี ติดต่อกัน แม้กระทั่งไพร่ส่วย ก็ปรากฏว่ามีการค้ำงส่วย
หรือเงินค่าราชการถึง ๑๖ ปี เช่น กรณีเลขส่วยทองกองลาว เมืองสระบุรี ค้ำงส่วยตั้งแต่
พ.ศ. ๒๔๑๑ จนถึง พ.ศ. ๒๔๒๖ เป็นเงินค้ำง ๓๒๓ ชั่ง ๑๕ ตาลึง มีการชำระกันในปี พ.ศ. ๒๔๒๗ ^{๘๗}
และเจ้าเมืองกรมการบางเมือง ไม่ได้เก็บเงินส่งพระคลังเป็นเวลาหลายสิบปี ปัญหาเงินค้ำงนี้มี
สาเหตุมาจาก การค้ำงที่ตัวไพร่ เช่น กรณีไพร่อพยพหลบหนีไปอยู่อีกเมืองหนึ่งแล้วถือโอกาสไม่
ยอมเสียเงินค่าราชการ ไพร่และมูลนายร่วมมือกันทำการทูลจริต เช่น จำนวนหนีเท็จ ความไร้ประ
สิทธิภาพของผู้ควบคุมกำลังคน เช่น เมื่อนายกองคนเดิมถึงแก่กรรม นายกองคนใหม่มักไม่รับ

ศูนย์วิทยพัทยาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๘๖} กทข., ร.๕ พศ. เล่ม ๓๑ หน้า ๓๓๐ - ๓๓๔.

^{๘๗} กทข., ร.๕ ม ๑๒.๒ ก/๕ ใบบอกเมืองฉะเชิงเทรา.

ผิดชอบเงินที่ค้างอยู่เดิม ยิ่งกว่านั้นยังไม่กล้าส่งเงินใหม่ เพราะเกรงว่าจะถูกหักเงินที่ค้างอยู่เดิม ทำให้เงินส่วยค้างทบหลายปียิ่งขึ้น หรือ มูลนายเก็บเงินค่าราชการได้จากไพร่แล้ว นำไปใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัว ทำให้รัฐสูญเสียวรายได้ไปเป็นจำนวนมาก

๔. การขาดแรงงานไพร่ในบางกรมกอง เนื่องมาจากปัญหาไพร่หนี ไม่ตรงสังกัดและ สืบสนในระบอบการควบคุม ทำให้เกิดปัญหาติดตามมา คือ ไพร่หลวงไม่พอเพียงแม้ว่าจะเป็น ไพร่หลวงในราชธานี เช่น ไพร่หลวงกรมวังปรากฏว่ามีไม่พอใช้ในราชการ^{๘๘} แม้กระทั่งพิธีแห่ เช่น การพิธีคเชนทรสนานซึ่งต้องใช้คนจำนวนมาก ยังขาดคน ต้องจ้างทหารเข้ากระบวนแห่ถึง ๓๕๐ คน^{๘๙}

๕. ปัญหาการขาดประสิทธิภาพของกำลังทหาร ไพร่ที่สังกัดกรมกองที่เป็นทหาร โดยตรงนั้น ได้แก่ กองอาสาแปดเหล่า คือ อาสาใหญ่ซ้าย - ขวา อาสารองซ้าย - ขวา เชนทองซ้าย - ขวา ทวนทองซ้าย - ขวา ทั้ง ๘ กรม เป็นทหารรักษาพระนครและพระราชอาณาเขต นอกจากนี้ยังมีทหารอาสาต่างชาติ เช่น กรมอาสาญี่ปุ่น กรมฝรั่งเศสอินทรี ทหารอาสารามัญ

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๘๘} กษ., รัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่มสมุดพิเศษเล่ม ๗ หน้า ๑๘๗.

^{๘๙} กษ., รัชกาลที่ ๕ เอกสารเย็บเล่ม หนังสือกราบบังคมทูล จศ.๑๒๕๐.

ทหารอาสาแขก เป็นต้น ทหารเหล่านี้ประจำการผลัดเปลี่ยนกันในลักษณะเข้าเดือนออก ๓ เดือน ท้าให้ไม่มีเวลาฝึกทหารอย่างต่อเนื่อง ช่วงระยะเวลาเพียงเดือนเดียว ก็ออกไปท้าวหากิน ยังไม่ทันฝึกระเบียบทหารและการใช้อาวุธ ก็ต้องออกเวรแล้ว เมื่อมาเข้าเวรใหม่ ก็ต้องเริ่มต้นฝึกกัน ใหม่อีก นับว่าไม่ได้ประโยชน์ ๕๐

๖. การช่องสุ่มผู้คน เป็นผลมาจากการไม่เข้มงวดในการควบคุมกำลังคน เป็นการเปิดโอกาสให้มีการช่องสุ่มผู้คนในลักษณะต่าง ๆ เช่น กรณีที่ไพร่ตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ เช่น ในกรณีที่พระยาสุรขทัยและพระพรหมประสาธ น้ากรมการไปล้อมจับอาจารย์ภู ซึ่งตั้งตัวเป็นอาจารย์ท้าวเงินแดงและ น้ามนต์รักษาคณ ท้าหนังสือคุ้มกันให้กับคนที่มาเข้าเป็นพวก ๕๑ การช่องสุ่มผู้คนนี้ อาจจะรวมตัวกัน เพื่อผลประโยชน์ ในบางครั้งก็เกิดความกระด้างกระเดื่องจนกลายเป็นกบฏ เช่น กบฏสาเกียดรัง ในสมัยรัชกาลที่ ๒ กบฏเชียงแก้ว พ.ศ. ๒๓๓๔ และกบฏเสียมราช พ.ศ. ๒๔๐๗ เป็นต้น ๕๒

๕๐ นันทิยา สว่างวุฒิชธรรม, การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร, หน้า ๒๓๕ - ๒๔๓.

๕๑ กษ., จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๕ เลขที่ ๑๓๕ จดหมายถึงพ่อเพงสรรพกิจ เรื่องจับอาจารย์ภูได้.

๕๒ นันทิยา สว่างวุฒิชธรรม, หน้า ๑๓๘.

ในด้านการจัดการควบคุมกำลังคนที่อยู่นอกเหนือระบบไพร่ขึ้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ชาวต่างชาติที่มีอิทธิพลมากคือชาวจีน ถัดมาก็คือชาวตะวันตกและคนในบังคับต่างประเทศ ดังจะอธิบายต่อไปนี้

๑. ชาวจีน วิธีการควบคุมชาวจีนนั้น มีระบบมากกว่าการควบคุมชาติอื่น ด้วยเหตุที่ชาวจีนมีความสำคัญทางด้านการค้าขายมากกว่าชาวตะวันตก และได้รับการยอมรับเชื่อถือจากชาวไทยมากกว่าชาวตะวันตก วิธีการควบคุมมีการจัดระบบการปกครองในหมู่ชาวจีน เช่น มีการตั้งนายอำเภอจีนในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยมีหน้าที่ดูแลทุกข์สุขของชาวจีนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ในอำเภอนั้น ตลอดจนมีหน้าที่ตัดสินคดีความด้วย จางวางจีน มีอำนาจหน้าที่เช่นเดียวกับนายอำเภอจีน ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ก็ได้มีการแต่งตั้ง ปลัดจีน หรือ กงสุลจีน ขึ้น เพื่อรับเรื่องราวร้องทุกข์และชำระคดีความของชาวจีนในแขวงเมืองที่ตนเองรับผิดชอบ นอกจากนี้ วิธีการควบคุมกำลังคนจีนที่สำคัญคือการผูกปี้ เป็นการหาประโยชน์ของรัฐในลักษณะของภาษีรายบุคคล เมื่อชาวจีนเสียภาษีแล้ว เจ้าหน้าที่ก็จะผูกข้อมือด้วย เชือกป่านหรือสายแถบแดง มีครั้งกลม ๆ ติดอยู่ที่ข้อมือ เชือกตอนปลาย ประทับตราของทางราชการเป็นหลักฐาน จากนั้น ชาวจีนก็หันสภาวะการเกณฑ์แรงงาน เพราะไทยไม่มีนโยบายในการใช้แรงงานจีนด้วยการเกณฑ์ มีแต่เพียงการจ้างแรงงานจีน เท่านั้น

๒. ชาวตะวันตก เป็นผู้ที่รัฐไม่เกณฑ์แรงงานและไม่ต้องเสียภาษีรายบุคคลเช่นเดียวกับชาวจีนด้วย เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะรัฐให้เกียรติชาวตะวันตก ด้วยเหตุที่ว่าชาวตะวันตกมักจะเข้ามารับใช้บ้านเมืองในฐานะที่เป็นผู้เชี่ยวชาญงานกิจการที่คนไทยทั่วปทามหาไม่ได้ หรือทำไม่ได้ดีเท่า ดังนั้นชาวตะวันตกจึงได้รับการยกย่องเป็นพิเศษ

๓. คนในบังคับต่างชาติ กาลังคนประเภทนี้ก็เป็นกาลังคนที่รัฐเกณฑ์ไม่ได้ ด้วยเหตุผลทางการเมือง โดยเฉพาะหลังจากสิ้นรัชศกษาเบาริง คนประเภทนี้ ได้รับความคุ้มครองโดยการใช้สิทธิสภาพนอกอาณาเขต เช่นเดียวกับชาวตะวันตก ท้าให้รัฐต้องประสบปัญหาในการควบคุมคนประเภทนี้มาก ด้วยมีคนปรารถนาที่จะเข้าในบังคับต่างชาติมาก ด้วยเหตุที่มีความเป็นอยู่ดีขึ้น ด้วยการสนับสนุนของชาวต่างชาติ โดยเฉพาะมิชชันนารี และยังสามารถหลบเลี่ยงงานหนักได้ด้วย

จากการศึกษาเรื่องการจัดกาลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสามารถสรุปได้ว่า เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประสบปัญหาการขาดแคลนกาลังคน จึงต้องมีวิธีการเพิ่มกาลังคน อันท้าให้เกิดระบบและวิธีการจัดการกาลังคนขึ้น แต่ด้วยวิธีการเพิ่มกาลังคนนั้นเองท้าให้เกิดปัญหาในตนเอง ครั้นถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะแก้ไขปัญหาด้านกาลังคน แต่ก็ทรงประสบกับอุปสรรคหลายประการกว่าจะทรงจัดการด้านกาลังคน ด้วยการเกณฑ์ทหารอย่างใหม่ โดยการออก "พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ.๑๒๔" เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๘^{๕๓} เป็นผลให้ภาวะการเป็นไพร่หมดลง

จะเห็นได้ว่าแนวคิดด้านการจัดการปกครองและแนวคิดด้านการจัดการกาลังคน เป็นเหตุและผลซึ่งกันและกัน ระบบการบริหารราชการแผ่นดินส่งผลท้าให้โครงสร้างและรูปแบบการจัดการกาลังคนมีลักษณะดังที่อธิบายมาโดยละเอียดแล้วนั้น ในขณะที่เดียวกัน สังคมของมนุษย์ในขณะนั้นส่งผลท้าให้ระบบการบริหารราชการแผ่นดินมีโครงสร้างและรูปแบบดังที่อธิบายมาแล้ว นอกจากนี้

^{๕๓} รอง ศยามานนท์, การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ใน ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๒, หน้า ๕๑๘.

นี้ หากพิจารณาในระบบการบริหารราชการแผ่นดินแล้วจะพบว่าในระบบการบริหารราชการแผ่นดินก็มีการจัดการกำลังคน ซึ่งเรียกว่าวิธีการจัดการกำลังคนในระบบการบริหารราชการแผ่นดิน

จากที่นำเสนอแนวคิดในการปกครองและแนวคิดในการจัดการกำลังคน ตลอดจนผลที่เกิดขึ้นในการจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดินตามแนวคิดนี้มาโดยละเอียดแล้วนั้น จะเห็นว่าตัวแนวคิดทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นส่วนหนึ่งของแนวคิดในการสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพต่อราชธานี ดังอธิบายได้ดังนี้

แนวคิดในการสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพของราชธานีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

(พ.ศ. ๒๓๒๕ - พ.ศ. ๒๓๕๔)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นเวลาที่เพิ่งผ่านพ้นภาวะวิกฤตอันได้แก่การล่มสลายทางอำนาจของอาณาจักรอยุธยาและการจลาจลในสมัยธนบุรี ดังนั้น ความคิดของผู้ปกครองบ้านเมืองจึงเป็นไปบนทางต้องการสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพให้แก่ราชธานีแห่งใหม่นี้ ระบบการบริหารราชการแผ่นดินที่พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาลทรงใช้ ก็คือ ระบบที่ตกทอดมาจากอยุธยา ด้วยเหตุผลที่เคยนำเสนอแล้วว่า เป็นช่วงเวลาที่ต้องเร่งรีบสร้างความมั่นคงให้กับราชธานีที่ตั้งขึ้นมาใหม่และประกอบกับระบบการบริหารราชการแผ่นดินแบบอยุธยา เป็นระบบที่เข้าใจดีอยู่แล้วในยุคนั้น แต่เมื่อทรงขึ้นมาขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ ก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงรายละเอียดบางอย่าง เพื่อให้เข้ากับสภาพสังคมของแต่ละสมัย ดังที่ได้เคยนำเสนอแล้ว สิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพทั้งภายในและภายนอกประเทศมีดังนี้

๑. การสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพภายในประเทศ

การสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพภายในประเทศนี้เห็นได้จากการทำงานที่พระมหากษัตริย์ ทั้ง ๓ รัชกาล ทรงก่อสร้างและทําบูรณปฏิสังขรณ์บ้านเมืองทั้งทางด้านวัตถุและจิตใจ ดังนี้

๑.๑ การก่อสร้างและทําบูรณปฏิสังขรณ์บ้านเมืองด้านวัตถุและการเงิน ตลอดช่วง ๓ รัชกาลแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการก่อสร้างถาวรวัตถุที่เป็นสถานที่และเป็นสิ่งของ เช่น การสร้างพระบรมมหาราชวัง การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การสร้างพระนคร การสร้างเมืองที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ การสร้างอาวุธยุทโธปกรณ์ การสร้างวัดวาอาราม ฯลฯ ถาวรวัตถุเหล่านี้ แสดงให้เห็นถึงความเป็นจริงทางรูปธรรม ในการสร้างมั่นคงแก่ราชธานีแห่งใหม่ เป็นการประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ราชธานีแห่งใหม่นี้มิใช่เป็นเพียงนามธรรม มีถาวรวัตถุปรากฏเป็นพยานได้ ซึ่งถาวรวัตถุเหล่านี้ ส่วนหนึ่งส่งผลทางด้านจิตใจด้วย นอกจากนั้นในด้านการเงิน จะเห็นได้อย่างชัดเจนในเรื่องการแต่งสาเกาออกไปค้าขาย ตลอด ๓ รัชกาล มีการแต่งสาเกาออกไปค้าขายกับประเทศจีนเป็นระยะ ผู้ที่มีบทบาทในการนี้มากที่สุด คือ พระเจ้าอุกยาเชอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ในรัชกาลที่ ๒ แม้ว่าจะเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ยังทรงเอาพระธุระในกิจการค้าสาเกามาก จะเห็นได้ว่า การค้าจากการค้าสาเกาในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีมากและเงินเหล่านี้ ได้ช่วยให้ประเทศไทยพ้นจากวิกฤตการณ์ล่าอาณานิคม ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ส่วนหนึ่ง ^{๕๔}

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน, วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสาเกาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒).

๑.๒ การฟื้นฟูจิตใจของราษฎร เมื่อราษฎรผ่านภาวะวิกฤตในสมัยอยุธยาและ สมัยธนบุรี แล้วมีโรคาสโรคชิวติมาจนได้พบกับภาวะการสร้างบ้านเมืองใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นนั้น ภาวะจิตใจของราษฎรยังไม่อยู่ในสภาวะที่มีความสมบูรณ์ ยังมีความหวาดผวามันภัย ต่าง ๆ อันอาจจะเกิดขึ้นเมื่อใดก็ได้ หรือหากจะกล่าวให้ตรงจุด ก็คือ ราษฎรยัง "เสียขวัญ" อยู่ พระมหากษัตริย์ทั้ง ๓ รัชกาล ย่อมทรงเล็งเห็นในจุดนี้เช่นกัน จึงโปรดให้มีการฟื้นฟูสภาพจิตใจให้ คลายจากความตระหนกอันเกิดจากภัยอันตรายต่าง ๆ จะเห็นได้ว่า พระราชกรณียกิจหลายประการ นอกจากจะเป็นการฟื้นฟูบ้านเมืองซึ่งเป็นวัตถุประสงค์หลักแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อราษฎร ทาให้ ราษฎรคลายจากอาการเสียขวัญ หลายประการ เช่น การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมตลอด ๒ รัชกาลแรก โดยจะเห็นได้อย่างชัดเจนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกล่าวคือในรัชสมัย ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้รวบรวมบทละครที่มีมา ในสมัยอยุธยาให้เป็นเรื่องราวและโปรดให้ชำระเรื่องราวให้สมบูรณ์ด้วย วัตถุประสงค์ครั้งนั้นเมื่อ พิจารณาจากบทละครหลายเรื่องโปรดให้ชำระ มักจะเป็นการรวบรวมมาให้หายสูญไปมากกว่าที่จะ นำมาเล่นละครเพราะบทบางบทไม่เข้ากับการร่ายรำ ผิดกับบทละครในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งมีความพอดี กันทั้งทำนองและบท ดังจะสังเกตได้จากการเปรียบเทียบบทพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ทั้ง ๒ รัชกาล เป็นต้น ^{๕๕} นอกจากนี้ ยังจะเห็นได้จากการที่ทรงประกอบพระราชกรณียกิจในอันที่จะสร้างขวัญและ กำลังใจแก่ประชาชนหลายประการ เช่น การฟื้นฟูประเพณีเดิมขึ้นตลอด ๓ รัชกาล เช่น ประเพณี วิสาขบูชา ประเพณีการลงทรงเจ้าฟ้ามุขพระราชนิธิโสกันต์ การเจริญพระราชไมตรีทางสมณทูตใน

^{๕๕} พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม, (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐), หน้า ๕๒ - ๗๖.

รัชกาลที่ ๒ - ๓ การประกอบพระราชพิธีอาภารพินาศ ในรัชกาลที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๖ เพราะ
 ในป็นนั้นเกิดความไม่ซึ้งมากคิดปกติ การสร้าง "สวนขวา" ขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง ในรัชกาลที่ ๒
 เพื่อเป็นที่พักผ่อนส่วนพระองค์ ตามอย่างที่ราชทูตที่กลับมาจากเมืองจีนกราบบังคมทูล แล้วยังโปรด
 พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ประชาชนเข้าชมสวนนี้ เมื่อเวลามามีประทับที่สวนด้วย นับว่า
 สวนขวานี้เป็นสวนสาธารณะแห่งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นต้น

๒. การสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพภายนอกประเทศ

ในด้าน การสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพภายนอกประเทศนั้น แบ่งออกได้เป็น ๓
 ประการ คือ

๒.๑ การสงคราม มีวัตถุประสงค์สำคัญ ๒ ประการ คือ เพื่อเป็นการป้องกัน
 ประเทศและเป็นการแสดงแสนยานุภาพให้ปรากฏ จะเห็นได้ว่าการสงครามในสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้นเป็นการมีความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านวิธีหนึ่ง แต่เป็นวิธีที่มิเป็นมิตรต่อกัน โดย
 การสงครามนั้นมีปรากฏทั้งในด้านการที่ไทยบุกรุกไปเพื่อบ้านและเพื่อนบ้านมาบุกรุกไทย สลับกัน
 ไป เมื่อมีต่างชาติมาบุกรุกประเทศ ทางราชธานีก็จัดทัพออกปราบปรามต่อด้าน แต่เมื่อใดที่กองทัพ
 ของราชธานีมีความเข้มแข็งก็จะจัดทัพออกบุกรุกไปเพื่อนบ้าน เพื่อเป็นการแสดงแสนยานุภาพและ
 การเตือนว่า ไทยก็มีกำลังที่จะรุกรานเข้าไปในดินแดนของศัตรู เช่นกัน ประเทศที่เป็นคู่สงครามใน
 สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ได้แก่ พม่า ซึ่งเป็นคู่สงครามที่สำคัญที่สุด เขมรและญวน เป็นประเทศคู่
 สงครามที่ความหนักใจมาสู่ผู้ปกครองมากที่สุด ด้วยในบางเวลาก็เป็นมิตรกัน ในบางเวลา
 ก็ไปเข้ากับประเทศอื่น ยกทัพมากวาดต้อนราษฎรไทยที่อยู่ตามชายแดนไปเป็นเชลยบ้าง
 ยกทัพมาตีหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตบ้าง บางครั้งเกิดความวุ่นวายภายในประเทศของตนเอง

ฝ่ายที่เสียอำนาจ ก็มักจะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร เช่น กรณีเมืองเชียงสือของญวน กรณีเจ้ากรุงกัมพูชาหลายองค์ เช่น สมเด็จพระนารายณ์รามาธิบดี สมเด็จพระรามาธิบดี บางครั้งราชธานีต้องส่งข้าราชการไปปราบปรามหรือจัดการราชการให้ด้วย เช่น กรณีการยกทัพไปเมืองญวนและการจัดการราชการภายในของเขมร ในรัชกาลที่ ๓ โปรดฯให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา สมุหนายกออกไปเป็นผู้จัดการ หรือการจัดการปกครองเขมรของเจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ในรัชกาลที่ ๑ และติดต่อกันหลายสมัยจนได้รับการยกย่องในดินแดนเหล่านั้น เสมือนเป็นเจ้านายในพระราชวงศ์ ดังที่เจ้าพระยาบดินทรเดชา ได้รับการยกย่องจากเขมรเป็น "องบดินทร" เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ ได้รับการสถาปนาเป็น "สมเด็จพระฟ้าทะละหะ" ของเขมร เป็นต้น

๒.๒ การทูต ดังได้กล่าวแล้วในหัวข้อการสงครามว่า ญวนและเขมร บางครั้งก็เป็นมิตร มีความสัมพันธ์อันดีกับไทย บางครั้งก็ทำสงครามกัน เช่น ในกรณีเมืองเชียงสือ ซึ่งมีความจงรักภักดีเพียงสิ้นรัชกาลที่ ๑ เท่านั้น ความสัมพันธ์ทางการทูตของไทย ส่วนมากไกลออกไปจากประเทศที่ถูกรอบพระราชอาณาเขต เช่น การเจริญพระราชไมตรีกับจีนหรือการเจริญทางสมณทูตกับประเทศลังกา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีชาวตะวันตกเข้ามามีความสัมพันธ์ทางการทูต ทั้งในระดับพระราชไมตรีหรือเพียงการทำสัญญาค้าขายอีกมาก เช่น ในรัชกาลที่ ๓ อังกฤษส่ง กัปตัน หันตรี บารนี (Captain Henry Burney) เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีและทำสัญญาค้าขายประจันตนาธิบตีอเมริกา ส่ง โยเซฟบาลเลสเตีย เข้ามาเป็นทูต เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๓ หรือ ในปลายรัชกาลที่ ๓ อังกฤษส่ง เซอร์เจมส์ บรุกส์ เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าการมีสัมพันธ์ไมตรีกับชาวตะวันตกนั้น ไม่ราบรื่นเท่าใดนัก ซึ่งอาจจะเป็นด้วยเหตุผลหลายประการ เช่น การเย่อหยิ่งยะโสของชาวตะวันตก ที่ดูถูกเมืองไทยไปทุกอย่าง หรือ ความไม่เข้าใจกันทางวัฒนธรรม เป็นต้น

๒.๓ การค้า ทางด้านการค้านั้นเป็นผลพลอยได้จากการมาเจริญทางพระราชไมตรีของต่างชาติ ซึ่งหากพิจารณาโดยลึกซึ้งแล้ว การเจริญทางพระราชไมตรีนั้นเป็นเพียงเหตุที่ยกขึ้นมาเท่านั้น วัตถุประสงค์โดยจริงของการเจริญทางพระราชไมตรีนั้น ก็คือ การค้าขาย ไทยทำการค้าขายทุกประเภทกับต่างชาติทุกชาติ แต่บางครั้ง มีความไม่คล่องตัวเกิดขึ้นด้วยวิธีการประกอบการค้าของไทยเอง ส่วนมากมักจะเกิดกับประเทศคู่ค้าที่เป็นชาวตะวันตก เช่น การมีพระคลังสินค้า การเก็บภาษีที่ชาวตะวันตกเห็นว่าไม่เป็นธรรม เป็นต้น แต่เมื่อทำการค้ากับชาติในภูมิภาคเดียวกันแล้ว ปัญหาดังกล่าวก็จะบรรเทาลง

สิ่งที่บรรยายมาทั้งหมดนี้แสดงให้เห็นถึง การสร้างความมั่นคงและเสถียรภาพในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่พยายามอย่างยิ่งที่จะให้ราชธานีแห่งใหม่มีความมั่นคงและมีเสถียรภาพ ให้ประจักษ์แก่ประเทศเพื่อนบ้าน ด้วยเหตุผลที่สำคัญ คือ เป็นการแสดงให้เห็นว่าการตั้งราชธานีใหม่นี้มิใช่จะเป็นการชั่วคราวแต่เป็นการสร้างฐานอำนาจทางการปกครองอย่างมั่นคง ในบางกรณีมีการทดสอบโดยใช้กำลังกองทัพมารุกราน ไทยเราก็สามารถแสดงให้เห็นศัตรูประจักษ์ถึงความแน่นหนาในการรักษาความมั่นคงของราชธานีแห่งใหม่นี้ได้ บางครั้งไทยก็สามารถแสดงแสนยานุภาพทางกองทัพให้ต่างประเทศประจักษ์ ด้วยการยกทัพไปรุกรานศัตรูที่เคยมารุกรานก่อนได้ การแสดงให้เห็นว่าไทยมีความมั่นคงและมีเสถียรภาพแสดงออกโดยการมีผู้ปกครอง มีระบบการบริหารราชการแผ่นดิน มีการจัดการกำลังคน มีการควบคุมหัวเมืองอันเป็นการแสดงให้เห็นถึงการมีพระราชอาณาเขตที่แน่นอน ซึ่งหากพิจารณาองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ยกมาเหล่านี้แล้วจะเห็นได้ว่า เป็นองค์ประกอบสำคัญของการเกิดขึ้นและมีอยู่ของรัฐ ดังนั้น จึงสามารถสรุปได้ว่า บ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความมั่นคงและมีเสถียรภาพ ส่วนสำคัญที่สุดที่ทำให้บ้านเมืองมีความมั่นคงและมีเสถียรภาพก็คือ ระบบการบริหารราชการแผ่นดิน นั่นเอง

แนวความคิดด้านการสร้างความมั่นคงและมีเสถียรภาพของราชธานี

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงการปฏิรูปการปกครอง

(พ.ศ. ๒๓๕๔ - พ.ศ. ๒๔๓๕)

เนื่องจากสภาพการณ์รอบประเทศไม่มีการสงครามแล้ว นอกจากภัยที่เกิดจากการแสวงหาอาณานิคมของชาวตะวันตก ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความรู้แบบตะวันตก จึงทราบดีว่าพระองค์ทรงตระหนักดีถึงภัยอันตรายในข้อนี้ แต่ในขณะนั้นไม่มีผู้ใดมีความคิดเห็นเช่นเดียวกับพระองค์ ทำให้ทรงทำได้เพียงวางพื้นฐานบางประการเพื่อเตรียมรับสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้น ด้วยเหตุที่ ทรงมีพื้นฐานดังกล่าว จึงทรงให้เกียรติชาวตะวันตกหลายประการ เช่น ทรงจัดการสร้างบ้านเมืองให้เป็นแบบตะวันตกมากขึ้น มีการสร้างถนนหลายสาย เพราะเหตุด้วย

... ครั้นถึง เดือน ๓ (พ.ศ. ๒๔๐๔) พวกกงสุลเข้าชื่อกันมีหนังสือถวายว่า ชาวยุโรปเคยซัดซึ่ม้าเหี่ยวตากอากาศ ได้ความสบายไม่มีไข้ เข้ามาอยู่ที่กรุงเทพมหานคร ไม่มีถนนหนทางที่จะซัดซึ่ม้าไบเหี่ยวพากันเจ็บไข้เนื่อง ๆ ได้ทรงทราบหนังสือแล้วทรงพระราชดำริเห็นว่า พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกปี ๆ ด้วยประเทศบ้านเมืองเขา มีหนทางก็เรียบรื่นสะอาดใบทุกบ้านทุกเมืองบ้านเมืองของเรา มีแต่รกเรี้ยว หนทางก็เป็นตรอกเล็ก ซอกน้อย หนทางใหญ่ก็

เบระเปื่อนใหม่เป็นที่เจริญตา ขายหน้าแก่ชาวนานาประเทศ เขาว่า
เข้ามาเป็นการเตือนสติ เพื่อจะำให้บ้านเมืองงดงามขึ้น ... ๕๖

จากการนี้ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างถนนขึ้นหลายสายด้วยกัน ดังจะยก
ตัวอย่างที่สำคัญ เช่น ในพ.ศ.๒๔๐๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์
สร้างถนนขึ้นพร้อมกัน ๓ สาย ถนนสายหนึ่งในสามสายนั้นโปรดฯให้ขุดคลองแล้วนำดินซึ่งขุดขึ้นมา
ถมเป็นถนน นับเป็นการสร้างถนนและคลองไปพร้อมกันและประหยัดทั้งแรงงาน พื้นที่ใช้สอยและ
งบประมาณด้วย ถนนนี้สายนี้เรียกว่า ถนนสีลม คลองที่ขุดคู่กันไปเรียกชื่อว่า คลองถนนตรง
ส่วนถนนด้านนอก โปรดฯให้ชื่อว่า ถนนเจริญกรุง ครั้นถึงวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ในปีเดียวกันนั้นก็
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ เจ้าพระยาอมราช (ครุฑ) และ พระพรหมบริรักษ์ เป็นแม่กอง
ตัดทางใหม่ ตั้งแต่มุมวัดพระเชตุพน ไปถึงกำแพงพระนครตรงวังเจ้าเขมรข้าม เจาะประตูใหม่
แล้วก่อตึกตลาดทั้ง ๒ พากให้ลูกค้าเช่า ถนนสายนี้โปรดฯให้มีชื่อว่าถนนเจริญกรุงเช่นกันเพราะต่อ
จากถนนเจริญกรุงสายเดิม แต่นิยมเรียกกันว่า ถนนเจริญกรุงตอนใน ครั้นถึง พ.ศ.๒๔๐๖ ทรง
พระราชดำริว่า ถนนเสาชิงช้ายังมีได้กระทำใหม่เป็นที่รกรุงรังไม่งามแก่บ้านเมือง จึงทรงพระ

ศูนย์วิทยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ พระพรหมปริรัถย์ เป็นแม่กองถมถนนตั้งแต่บ่อมสัจจราจวิงไปจนถึงตลาด
เสาชิงช้าตรงออกประตูวัดสระเกษ พระราชทานชื่อว่า ถนนบำรุงเมือง แล้วโปรดให้จัดการถม
ถนนใหม่ขึ้นอีก ๑ สายโดยแก้ถนนเก่าบ้าง ตัดใหม่บ้าง ตั้งแต่กำแพงด้านใต้ระหว่างวังกรมหลวง
เทเวศร์วิชรินทร์ ตลอดมาถึงบ้านหม้อ จนถึงกำแพงพระนครด้านตะวันตก ช้างวัดบวรนิเวศ
พระราชทานชื่อว่า ถนนเฟื่องนคร

การสร้างถนนนี้ทำให้เกิดชุมชนขึ้นริมถนน การติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าก็เริ่มเกิด
ขึ้นในชุมชนริมถนนเหล่านี้ นอกเหนือไปจากตามริมคูคลองซึ่งมีมาแต่เดิม ดังจะเห็นได้จากการ
ก่อสร้างตึกริมแนวถนนเจริญกรุงตอนใน ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

ด้วยเหตุที่ถนนบางสายตัดไปข้ามคลองจึงเกิดความจำเป็นที่จะต้องมีสะพานเป็นถนนข้าม
คลอง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ "บอกบุญขุนนางและเจ้สัวตามแต่ผู้ใดจะศรัทธา รับทำ
สะพานข้ามคลองที่ตรงถนนใหม่ข้าม"^{๕๗} ดังนั้น จึงเกิดสะพานขึ้นมาจากถนนหลายสะพาน เช่น
สะพานเหล็ก สะพานหิน เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังทรงรับทูตชาวตะวันตกซึ่งเข้ามาอีกหลายชาติ โดยมิได้ทรงรังเกียจ เช่น
เดียวกับ ๓ รัชกาลแรก ด้วยเหตุที่สามารถตรัสและทรงพระอักษรภาษาอังกฤษได้ จึงทรงโปรด
และทราบเท่าทันในความคิดของชาวตะวันตก

^{๕๗} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒, หน้า ๗.

นอกจากพระองค์เองจะโปรดการศึกษาแบบตะวันตกแล้วยังโปรดให้พระราชวงศ์ใกล้ชิดรับการศึกษาแบบตะวันตกด้วย เช่น พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระเจ้าลูกยาเธอในรัชกาลที่ ๔ อีกหลายพระองค์ เช่น พระองค์เจ้ากฤษดาภินิหาร พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ซึ่งต่อมาทรงเป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ ๔ เพียงพระองค์เดียว ที่มีโอกาสเสด็จไปศึกษาในต่างประเทศ คือ มหาวิทยาลัยอ็อกฟอร์ด ประเทศอังกฤษเป็นต้น แม้ว่าพระราชวงศ์เหล่านี้มิได้ทรงศึกษาจนเชี่ยวชาญในรัชกาลที่ ๔ แต่เมื่อถึงรัชกาลที่ ๕ ก็โปรดให้พระราชวงศ์เหล่านี้ได้ศึกษาตามแบบตะวันตกอีก ดังจะเห็นว่า พระราชวงศ์เหล่านี้ ทรงเป็นกำลังสำคัญในการปฏิรูปการปกครองในเวลาต่อมา

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยราชสมบัติเป็นเวลาทีลัทธิการล่าอาณานิคมถึงขีดสุด ประเทศเพื่อนบ้านโดยรอบ ตกเป็นอาณานิคมของชาวตะวันตกทั้งสิ้น เช่น พม่าตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ลาว เขมร เวียดนาม ตกเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส เป็นต้น ดังนั้น จึงเป็นการจำเป็นที่ประเทศไทยจะต้องแสดงความมั่นคงและความมีเสถียรภาพให้ปรากฏต่อชาวตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเล็งเห็นจุดบกพร่องที่สำคัญในการจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดิน ซึ่งเป็นแบบที่ใช้กันมาหลายร้อยปี ว่ามีจุดบกพร่องมากมาย ระบบการบริหารราชการแผ่นดินดังกล่าว อาจจะเหมาะกับยุคที่ยังเป็นยุคจารีตอยู่ แต่ไม่เหมาะกับยุคที่ต้องต่อสู้กับความเจริญแบบตะวันตกแล้ว ดังนั้น จึงทรงแก้ไขระบบการบริหารราชการแผ่นดินให้มีการรวมอำนาจกลับมาที่ศูนย์กลาง คือ ราชธานี หรือกล่าวโดยทางปฏิบัติแล้วก็คือ รวมอำนาจกลับมาที่พระองค์นั่นเอง นอกจากนี้ เหตุผลประการสำคัญที่ทรงจัดระบบการบริหารราชการแผ่นดินขึ้นมาใหม่คือการที่ไทยเสียดินแดนแคว้นสิบสองจุไทยให้กับฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ดังนั้นจึงทรงเห็นว่าระบบเก่า การจัดการเรื่องพระราชอาณาเขต ยังไม่เป็นที่แน่นอน แม้ว่าจะมีการควบคุม

หัวเมืองก็ตาม แต่ก็เป็นการควบคุมตามระบบจารีต ซึ่งไม่เป็นระบบที่จะใช้ซ้ำได้อีกต่อไป ดังนั้น จึงเป็นการจำเป็นที่จะต้องมีการจัดการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองด้วย เพื่อขจัดปัญหาอันเนื่องมาจากการมีเขตแดนที่ใหม่แน่นอน

ข้อที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่ง คือ จะเห็นได้ว่าระบบการบริหารราชการแผ่นดินแต่เดิมนั้น แม้ว่าจะมีลักษณะที่สามารถจัดอยู่ในระบบการบริหารงานแผนใหม่บางส่วนก็ตาม แต่ก็ยังเป็นระบบที่ใช้ได้กับสภาพสังคมและระบบการปกครองในสมัยนั้น ด้วยเหตุที่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงเป็นระบบสังคมที่เรียกว่า "ยุคจารีต" ยังไม่มีการยอมรับวัฒนธรรมและแนวคิดหรือวิธีการทางตะวันตกเข้ามา ดังนั้น ระบบการบริหารราชการแผ่นดินแบบจารีต จึงยังคงใช้ได้ในยุคนี้ แต่เมื่อความเจริญทางตะวันตกเริ่มเข้ามามีบทบาทและอิทธิพลต่อระบบวิถีชีวิตของผู้ปกครองประเทศ โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระบบการบริหารราชการแผ่นดินแบบจารีต ก็เริ่มไม่เข้ากับความเป็นเปลี่ยนแปลงทางสังคม ประกอบกับในเวลาอัน ลัทธิการล่าอาณานิคมของชาวตะวันตก เริ่มเข้ามามีบทบาทในประเทศแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ผู้ปกครองประเทศ ต้องตระหนักถึงอันตรายที่เกิดขึ้น ยิ่งเมื่อประเทศเพื่อนบ้านตกเป็นอาณานิคม จนหมดทำให้ผู้ปกครองต้องตระหนักถึงความสำคัญของการธำรงรักษาอธิปไตยและการอยู่รอดของประเทศไว้ให้ได้ ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารราชการแผ่นดิน หรือที่เรียกตามศัพท์ภาษาอังกฤษว่า "การปฏิรูปการปกครองแผ่นดิน" (ซึ่งสันนิษฐานว่ามาจากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้คำว่า government reforms แต่ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ใช้ว่า administrative reforms) จึงเป็นการแสดงถึงความต้องการรักษาอธิปไตยและความอยู่รอดดำรงเป็นประเทศที่มีเอกราชมีความมั่นคงและมีเสถียรภาพของผู้ปกครองประเทศ

จากที่บรรยายมานั้น สามารถสรุปได้ว่า นับตั้งแต่สถาปนากรุงรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี มาจนถึงการปฏิรูปการปกครอง ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ แนวคิดในการสร้าง ความมั่นคงและมีเสถียรภาพ แก่ราชธานี เป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลอยู่เหนือจิตใจของผู้ปกครองบ้านเมืองในเวลานั้นต่างกันแต่เพียง สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลา ๒ ช่วง คือช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การสร้าง ความมั่นคงและมีเสถียรภาพเกิดขึ้นจากการตั้งราชธานีใหม่ เป็นการแสดงให้เห็นความมั่นคงของราชธานี แต่เมื่อ เกิดลัทธิการล่าอาณานิคมขึ้น การสร้าง ความมั่นคงและมีเสถียรภาพเกิดขึ้นจากการพยายาม ปรึกษาประคองประเทศให้รอดพ้นจากการล่าอาณานิคม ดังนั้น แนวคิดในการจัดการปกครอง และแนวคิดในการจัดการกำลังคน จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งในแนวคิดในการสร้าง ความมั่นคงและมีเสถียรภาพให้แก่ราชธานี แต่ก็ เป็นแนวคิดที่มีความสำคัญที่สุด เป็นพื้นฐานของการปฏิรูปทาง ด้านอื่น ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย